

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології**

На правах рукопису

ТИХА КАТЕРИНА ВІКТОРІВНА

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Спеціальність	<u>053</u>	<u>Психологія</u>
	(код)	(назва спеціальності)
Освітня програма	<u>Психологія</u>	
	(назва)	
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня	<u>магістра</u>	

Науковий керівник:
Пріснякова Людмила Макарівна,
кандидат психологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол засідання кафедри

№ 10 від 05.01.24

Завідувач кафедри

 Людмила ПРІСНЯКОВА

Нормоконтроль

 Наталія СЕРПІЄНКО

Дніпро, 2024

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра психології
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
психології

(підпис) **Людмила ПРІСНЯКОВА**
14.02.2024

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

ТИХА КАТЕРИНА ВІКТОРІВНА

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

1. Тема роботи: **«Соціально-психологічні особливості агресивної поведінки в підлітковому віці»**
2. Науковий керівник: **Пріснякова Людмила Макарівна, кандидат психологічних наук, доцент**
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)
3. Строк подання роботи на кафедру **12.02.2024**
 1. Мета кваліфікаційної роботи: **виявити особливості агресивної поведінки у підлітковому віці, отримати кількісні показники прояву агресивності у підлітків**
 2. Завдання випускної кваліфікаційної роботи:
 1. Проаналізувати та узагальнити погляди сучасної психології на агресію як явище.
 2. Визначити підходи до дослідження агресії та агресивності.
 3. Підібрати методики для отримання та аналізу результатів по прояву агресивності в підлітковому віці.
 4. Отримати значення показників по формам агресії у підлітків, залежно від статі.

5. Визначити сутність становлення і засвоєння агресивної поведінки особистістю в підлітковому віці.
6. Визначити фактори, що мають домінуючий вплив на прояв агресії в підлітковому віці.
7. Зробити аналіз результатів проведеного дослідження.
8. Сформувати висновки та рекомендації для учнів, викладачів, батьків учасників емпіричного дослідження.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	жовтень 2023 р.	виконано
2.	I Розділ	листопад 2023 р.	виконано
3.	II Розділ	грудень 2023 р.	виконано
5.	Робота в цілому	лютий 2024 р.	виконано

Науковий керівник

 _____ Людмила ПРІСНЯКОВА
 (підпис)

Здобувач вищої освіти

 _____ Катерина ТИХА
 (підпис)

Дата видавання завдання 16.09.2023

АНОТАЦІЯ

Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки в підлітковому віці є актуальним завданням у контексті формування стабільної соціальної адаптації та психічного здоров'я молоді. Агресивна поведінка у підлітків може виявлятися різними способами, включаючи вербальні та фізичні прояви, а також соціально-емоційні аспекти.

Дослідження факторів, що впливають на агресивну поведінку в цьому віці, включає аналіз впливу сімейного середовища, шкільної діяльності, ролями ровесників та медіа. Особлива увага приділяється вивченню внутрішніх факторів, таких як емоційна саморегуляція, вплив гормональних змін у підлітковому віці, а також формування особистісної ідентичності.

Аналіз соціально-психологічних аспектів агресивної поведінки в підлітковому віці може сприяти розробці ефективних педагогічних та психологічних програм для попередження та корекції агресивного поведінкового спектру в цьому важливому періоді особистісного розвитку.

Мета дослідження: виявлення особливостей агресивної поведінки у підлітковому віці та отримання кількісних показників прояву агресивності у підлітків.

Об'єктом є емоційна сфера особистості.

Наукова новизна роботи полягає в оновлених теоретичних підходах до вивчення, розширення знань про взаємодію різних факторів (соціальних, культурних, генетичних) у виникненні агресивної поведінки, а також можливість розробки ефективних стратегій превентивної і корекційної роботи з агресією серед підлітків.

Предметом є особливості прояву агресії особистості у підлітковому віці.

Задачі були сформульовані у відповідності до визначеної мети:

- провести аналіз та сформулювати аналіз поглядів сучасної психології на агресію як явище;

- визначити підходи до дослідження агресії та агресивності;
- підібрати методики для отримання та аналізу результатів по прояву агресивності в підлітковому віці;
- отримати значення показників по формам агресії у підлітків, залежно від статі;
- встановити основні аспекти формування та усвідомлення агресивної поведінки особистістю під час підліткового віку;
- встановити основні чинники, які мають переважаючий вплив на вияв агресивності підлітків;
- проаналізувати отримані результати дослідження;
- сформулювати висновки та рекомендації для учнів, викладачів, батьків учасників емпіричного дослідження.

Гіпотеза дослідження: припущення про існування зв'язку між проявом агресивності, віковими та статевими особливостями підлітків.

Методики дослідження:

1. Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі.
2. Методика А. Зігмонда та Р. Снейта «Госпітальна шкала тривоги та депресії».
3. Методика діагностики рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.
4. Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком.
5. Методика К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».
6. Методика В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

Теоретична значущість: розгляд важливих теоретичних аспектів агресивної поведінки у підлітковому віці, розуміння соціально-психологічних факторів, що впливають на агресивну поведінку у підлітків.

Практичне значення: дане дослідження може бути використане для створення програм психологічної підтримки для підлітків, які виявляють схильність до агресивної поведінки.

Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітків було проведено з вересня по листопад 2023 року у Комунальному закладі освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунальний заклад освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю», 10 та 11 класи, м. Дніпра.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку посилань (95 найменування). Загальний обсяг роботи становить 97 сторінок, основний зміст роботи викладено на 76 сторінках. Робота містить 7 таблиць та 12 рисунків.

ABSTRACT

The study of socio-psychological features of aggressive behavior in adolescence is an urgent task in the context of the formation of stable social adaptation and mental health of young people. Aggressive behavior in adolescents can manifest itself in a variety of ways, including verbal and physical manifestations, as well as social-emotional aspects.

The study of factors influencing aggressive behavior at this age includes an analysis of the influence of the family environment, school activities, peer roles, and the media. Special attention is paid to the study of internal factors, such as emotional self-regulation, the influence of hormonal changes in adolescence, as well as the formation of personal identity.

The analysis of socio-psychological aspects of aggressive behavior in adolescence can contribute to the development of effective pedagogical and psychological programs for the prevention and correction of the aggressive behavior spectrum in this important period of personal development.

The purpose of the study: to identify the characteristics of aggressive behavior in adolescence and obtain quantitative indicators of the manifestation of aggressiveness in adolescents.

The object is the emotional sphere of the individual.

The scientific novelty of the work consists in updated theoretical approaches to the study, expanding knowledge about the interaction of various factors (social, cultural, genetic) in the emergence of aggressive behavior, as well as the possibility of developing effective strategies for preventive and corrective work with aggression among teenagers.

The subject is the peculiarities of the manifestation of personality aggression in adolescence.

In accordance with the set goal, the following tasks were formulated:

- to analyze and generalize the views of modern psychology on aggression as a phenomenon;

- to determine approaches to the study of aggression and aggressiveness;
- choose methods for obtaining and analyzing the results of the manifestation of aggressiveness in adolescence;
- to obtain the value of indicators for forms of aggression in teenagers, depending on gender;
- to determine the essence of the formation and assimilation of aggressive behavior by a person in adolescence;
- to determine the factors that have a dominant influence on the manifestation of aggression in adolescence;
- analyze the results of the conducted research;
- to form conclusions and recommendations for students, teachers, parents of empirical research participants.

Research hypothesis: assumption of the existence of a connection between the manifestation of aggressiveness, age and sexual characteristics of adolescents.

Research methods:

1. Methodology for diagnosing aggressive reactions and hostility, developed by A. Bass and A. Darky.
2. Methodology «Hospital anxiety and depression scale Zigmond A.S. i Snaith R.P.».
3. Spielberger-Khanin method of diagnosing anxiety level.
4. The method of determining the type of human temperament, developed by Hans Eysenck.
5. K. Thomas' method of diagnosing a person's tendency to conflict behavior.
6. V. Zarytska's methodology for researching the level of emotional intelligence development.

Theoretical significance: consideration of important theoretical aspects of aggressive behavior in adolescence, understanding of socio-psychological factors affecting aggressive behavior in adolescents

Practical significance: the results of the study can serve as a basis for the development of psychological support programs and interventions for adolescents who are prone to aggressive behavior.

The study of socio-psychological features of aggressive behavior in adolescence was conducted from September to November 2023 in the Communal Educational Institution «Secondary General Education School № 116» and the Communal Educational Institution «Specialized School № 44 of the Natural and Medical Profile», 10th and 11th grades, Dnipro.

The qualifying thesis consists of an introduction, two sections, conclusions, and a list of references (95 names). The total volume of the work is 97 pages, the main content of the work is laid out on 76 pages. The work contains 7 tables and 12 figures.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ПСИХОЛОГІВ	18
1.1. Агресивна поведінка	18
1.2. Агресія та агресивність в психологічних дослідженнях	24
1.3. Вікові та статеві особливості агресивної поведінки	36
1.4. Характеристика підліткового віку	44
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	51
2.1. Модель емпіричного дослідження, характеристика методів та методик дослідження	51
2.2. Учасники емпіричного дослідження	60
2.3. Результати емпіричного дослідження та їх аналіз	62
Висновки до розділу 2.....	75
ВИСНОВКИ	80
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	87
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Перебудова суспільства в напрямку ринкових відносин викликала значні зміни не лише в економічній та політичній сферах, але й в сфері моральних норм та поведінки громадян, зокрема серед молодшого покоління. Зауваження шкільних психологів, батьків і педагогів свідчать про те, що спостерігається зростання асоціальної спрямованості у поведінці дітей та підлітків. Ця тенденція призводить до збільшеної вразливості та агресивності серед них, навіть в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Агресивні тенденції стають характерними для наймолодших членів суспільства, що ставить перед фахівцями в галузі освіти та психології виклик. Важливо проводити наукові дослідження щодо проблеми агресивної поведінки підлітків, оскільки сучасне суспільство відзначається накопиченням психологічної напруги та вдається до антисоціальної поведінки як способу подолання фрустрації та стресу.

Отже, актуальною стає проблема агресивності серед дітей, над якою працюють психологи та педагоги. Дослідники все більше акцентують увагу на вивченні феномена агресії, агресивних проявів та тенденцій у поведінці, а також на питаннях профілактики. Проте проблема корекції агресивності дітей, на жаль, не отримала достатньої уваги в психологічній літературі. На фоні цього виникає необхідність не лише констатації агресивних тенденцій у поведінці учнів, але й пошуку засобів їх профілактики та корекції.

Агресія – це мотивована, деструктивна форма поведінки, яка порушує загально визнані норми і правила співіснування в суспільстві. Ця форма поведінки призводить до фізичної шкоди об'єкту нападу, будь то жива чи нежива істота, а також моральної шкоди для живих істот у вигляді негативних емоцій, стану напруження, страху та тривоги.

Тема агресії завжди привертала увагу психологів, і було проведено безліч фундаментальних теоретичних досліджень, спрямованих на систематизацію знань щодо причин виникнення агресивної поведінки.

Роботи вчених, таких як Р. Берон, Д. Річардсон, А. Берковіц, А. Бандура, Конрад Лоренц та інші, висвітлюють теорії агресії. Однак важливим викликом залишається недостатність психологічної літератури, яка б містила практичні рекомендації щодо корекції агресії та розвитку навичок конструктивної поведінки.

Незважаючи на значний обсяг теоретичних досліджень, проблема агресії вимагає більш конкретних практичних вказівок та інструментів для ефективної корекції цього виду поведінки. Більшість досліджень у цьому напрямку зосереджена на аналізі різноманітних форм агресивної поведінки серед дітей та підлітків, які можуть бути важковиховуваними або проявляти відхилення в поведінці.

Різні автори, такі як О. Б. Бовть, Р. У. Благута, Б. М. Ткач, С. В. Харченко, Л. В. Чаговець, розглядають аспекти агресії серед дітей і підлітків. Деякі з них, такі як М. А. Алемаксін, Є. Квятковська-Тохович, Т. І. Короткова, М. Раттер, Л. С. Славіна, звертають увагу на особливості агресивної поведінки важковиховуваних осіб.

Крім того, існують дослідження, які вивчають агресію серед студентської молоді (Л. В. Бернацька, О. Ю. Дроздов, С. Л. Кравчук, А. Е. Мелоян), спортсменів (О. Я. Фотуйма), поліціантів (О. М. Цільмак). Деякі дослідження також зосереджені на розробці заходів попередження та корекції агресивності через психотренінг (Т. В. Палько).

Важливо відзначити, що проблема агресивної поведінки серед дітей залишається актуальною в сучасному світі. Вчителі, зіткнувшись з агресивними дітьми в школах, стикаються з труднощами у вихованні та нерідко відчують відсутність належних методик впливу. Застосування стримуючих заходів, таких як кара, часто призводить лише до тимчасового полегшення ситуації, не змінюючи корені проблеми.

Сучасні педагогічні підходи, такі як використання «стілця роздумів», спрямовані на відокремлення агресивного учня від групи, проте не завжди ефективні у довгостроковій перспективі. Важливо розглядати альтернативні

методи виховання та впливу, спрямовані на розвиток позитивного спілкування та внутрішньої саморегуляції у дітей з агресивною поведінкою.

Довгий час психологічний підхід до розуміння агресії та агресивності визначався як концепцією потягу та теоріями, що розглядають агресію як наслідок фрустрації (зазначено Д. Доллардом, С. Розенцвейгом та іншими). У кінці 50-х років виникла серія публікацій, присвячених агресії та агресивності (Дж. Скотт, А. Бандура і Р. Вальтерс, А. Басса, А. Берковіц, К. Лоренц), які викликали великий і неослабний потік експериментальних і теоретичних робіт з даної теми. У зарубіжній практиці широке поширення набуло використання проектних методик для оцінки агресії і агресивності.

Основною проблемою є відсутність лінійного зв'язку між показниками агресивності по тесту і відкритою агресивною поведінкою (особливо у осіб з сильно і слабо вираженою поведінкою).

У багатьох випадках для дослідження агресії використовують опитувальники. У 50-60-х роках широке поширення в отриманні діагнозу агресивної поведінки здобув опитувальник ММРІ, проте це не призвело до значного успіху. На основі питань цього тесту було створено різні шкали для вимірювання рівня агресії.

Більше застосовуваними є шкала агресивності (М. Закс і Р. Вальтерс, 1959) і шкала агресії з «Списку особистісних переваг» (А. Едвартс, 1954).

Одним з недоліків цих шкал є їхній обмежений обсяг. У німецькомовних країнах також використовується Фрайберзький опитувальник агресивності, розроблений Х. Сельгом.

Автори у своїх дослідженнях різним чином визначають агресію та агресивність:

- як вроджену реакцію людини на «захист займаної території» (К. Лоренд, Р. Ардри);
- як прагнення до панування (Д. Моррісон);
- відгук особистості на вражаючий оточуючий світ (за К. Хорні та Е. Фромм).

Теорії, що пов'язують агресію із фрустрацією, здобули значну популярність (Н. Міллер, О. Дуб, Дж. Доллард).

Дуже часто спостерігається ситуація, коли наша традиційна шкільна система недостатньо уважно ставиться до тих дітей, які найбільше потребують педагогічної підтримки. Зазвичай це діти з агресивною поведінкою, які постійно стикаються з проявами неповаги та жорстокості у власній родині. Також серед таких дітей можуть бути ті, які мають складну долю, педагогічно занедбані або відсталі фізично та розумово. Однак найчастіше намагаємося надати допомогу цим дітям у припиненні чи зменшенні негативних тенденцій у їхній поведінці, зокрема агресивних проявів.

Важливо відзначити, що саме цим дітям потрібна особлива увага та турбота для забезпечення їхнього емоційного здоров'я. Перевиховання такої дитини повинно обов'язково супроводжуватися вивченням особистості та умов її життя. Оскільки ефективність виховання в значній мірі залежить від впливу соціуму, дослідження особистості має супроводжуватися поліпшенням (корекцією) впливу оточуючого середовища, такого як сім'я, групи неформального спілкування та ставлення до дитини в класі.

Усю різноманітність західних концепцій можна приблизно розділити на дві категорії. Перша категорія включає теорії, в яких агресивність є як вроджена, інстинктивна властивість індивіда (З. Фрейд, К. Лоренц, Мак Даугол). Другу категорію концепцій формують теорії, які розглядають агресивність як властивість поведінки, що може бути набута (Дж. Доллард, Л. Берковіц). Під агресією ми розуміємо індивідуальну або колективну поведінку, дію, спрямовану на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку об'єктам нападу. Слід зазначити, що часто агресія супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті. У нашій роботі ми говоримо не про агресивність як стійку особистісну межу, а про агресивні прояви в поведінці дитини.

Згідно загальноприйнятого уявлення, агресія представляє собою один із широко поширених механізмів вирішення проблем, що виникають у складних і трудних (фруструючих) ситуаціях, які викликають психічне напруження.

Мета даного дослідження полягає у виявленні психологічних особливостей, які визначають виявлення агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт: емоційна сфера особистості.

Предметом є особливості прояву агресії особистості у підлітковому віці.

Задачі були сформульовані відповідно до визначеної мети:

- провести аналіз та сформулювати погляди сучасної психології на агресію, як явище;
- визначити підходи до дослідження агресії та агресивності;
- підібрати методики для отримання та аналізу результатів по прояву агресивності в підлітковому віці;
- отримати значення показників по формам агресії у підлітків, залежно від статі;
- встановити основні аспекти формування та усвідомлення агресивної поведінки особистістю під час підліткового віку;
- встановити основні чинники, які мають переважаючий вплив на вияв агресивності підлітків;
- проаналізувати отримані результати дослідження;
- сформулювати висновки та рекомендації для учнів, викладачів, батьків учасників емпіричного дослідження.

Гіпотеза дослідження: припущення про існування зв'язку між проявом агресивності, віковими та статевими особливостями підлітків.

Методики дослідження:

1. Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі.

2. Методика А. Зігмонда та Р. Снейта «Госпітальна шкала тривоги та депресії».
3. Методика діагностики рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.
4. Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком.
5. Методика К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».
6. Методика В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

Наукова новизна роботи полягає в аналізі теоретичних підходах до дослідження, розширення знань про взаємодію різних факторів (соціальних, культурних, генетичних) у виникненні агресивної поведінки, а також можливість розробки ефективних стратегій превентивної і корекційної роботи з агресією підлітків.

Теоретична значущість: розгляд важливих теоретичних аспектів агресивної поведінки у підлітковому віці, розуміння соціально-психологічних факторів, що впливають на агресивну поведінку підлітків.

Практичне значення: дане дослідження може бути використане для створення програм психологічної підтримки підлітків, які виявляють схильність до девіантної поведінки.

Особистий внесок здобувача:

1. Бондаренко К. В., Ткаченко П. І. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницькій злочинності неповнолітніх. 3-12 Забезпечення правопорядку та протидії злочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи їх вирішення: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 16 червня 2023 р.). Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». С. 81-86.
2. Тиха К. В. Психологічні особливості прояву тривожності у підлітковому віці. А-43 Актуальні проблеми юриспруденції та психології:

матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 15 грудня 2023 р.). Дніпро: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». С. 173-176.

Полігон дослідження: дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітків було проведено з вересня по листопад 2023 року у Комунальному закладі освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунальний заклад освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю», 10 та 11 класи, м. Дніпра.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку посилань (95 найменування). Загальний обсяг роботи становить 97 сторінок, основний зміст роботи викладено на 76 сторінках. Робота містить 7 таблиць та 12 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ПСИХОЛОГІВ

1.1. Агресивна поведінка

Агресія представляє собою прояв фізичної або вербальної поведінки людини, спрямованої на завдання шкоди чи руйнування. У випадках, коли агресія набуває екстремальної та соціально неприпустимої форми, вона може перетворитися на насильство.

Існує багато теорій, що пояснюють причини виникнення агресії.

Наприклад, теорія відомого психолога Т. Хоббса виходить з припущення, що всі люди за своєю природою егоїстичні, брутальні та жорстокі, агресія уособлена у підсвідомості як інстинкт, викликаний «тваринною» стороною людської природи.

Зігмунд Фрейд, взагалі підтримуючи точку зору Т. Хоббса, розвинув його ідеї, представивши свою «теорію двох інстинктів». Його концепція полягає в тому, що в кожній людині присутні інстинкт життя та інстинкт смерті. Інстинкт життя забезпечує енергію для росту та розвитку, тоді як інстинкт смерті працює на самознищення індивіда. Інстинкт смерті часто виражається назовні у формі агресії, коли енергія цього інстинкту акумулюється в людині. Недостатня реалізація цієї енергії в малих дозах може призвести до її виливання в екстремальній формі. Катарсис, виражений через плач, слова, символічні дії, вважається способом очищення від негативної енергії.

Двадцять років після теорії З. Фрейда виникла альтернативна гіпотеза щодо природи агресії. Агресія в цьому контексті визначалася як результат набутого, а не інстинктивного захисного механізму, спричиненого зовнішніми чинниками, а не внутрішніми. Наприклад, діти, які зростають у країнах з військовим конфліктом, проявляють агресію раніше і інтенсивніше, ніж їхні

ровесники у мирних регіонах. Агресія часто виникає як форма «захисного механізму» проти впливу ворожого оточення.

Рівень агресії зазвичай зростає у тих, хто веде активний спосіб життя. Постійний стрес, нестача часу для відпочинку та релаксації призводять до накопичення негативної енергії. Ця енергія може виявитися на зовнішніх подразниках, таких як люди, що випадково торкаються вас у метро або двері, які не відкриваються з першого разу [71].

Етнолог К. Лоренс, досліджуючи поведінку тварин, розвинув теорію, згідно з якою агресія є успадкованою спонтанною готовністю до боротьби за існування чи захоплення та захисту власності.

Також існує теорія, що генетичні фактори можуть впливати на агресію, що було доведено експериментами з близнюками. Гени можуть впливати на поведінку через кодування та вироблення специфічних білків, які впливають на мозок і нервову систему, що безпосередньо впливає на поведінку людини.

Фізіологічні причини агресії часто пов'язані з лімбічною системою мозку. Мозкові захворювання лімбічної системи спостерігаються у людей з синдромом дисконтролю, який характеризується безпричинною жорстокістю та патологічною схильністю до насильства.

Як у випадку людей, так і тварин, чоловіки зазвичай проявляють більше агресивності, ніж жінки; це може бути частково результатом впливу статевих гормонів на мозок. Дослідження показали, що жінки, яким вводили чоловічі статеві гормони, виявляли певний рівень агресії, але не на тому рівні, що і чоловіки.

Останнім часом засоби масової інформації суттєво впливають на психіку та поведінку дітей. Експериментальні дані підтверджують, що діти, які регулярно дивляться програми з елементами насильства, проявляють більше неврівноваженості та агресивності. Вони також можуть сприймати насильство як норму.

Важливим фактором впливу на поведінку людини є також споживання алкоголю та наркотиків. Часто ставлення до наркотиків подібне до ставлення

до алкоголю, хоча особи, що вживають легкі наркотики, можуть бути менш небезпечними для суспільства, ніж ті, що зловживають алкоголем. Експерименти та статистика свідчать, що більшість злочинів вчиняється людьми у стані алкогольного сп'яніння, а не наркотичного. Алкоголь може підвищити рівень агресивності, в той час як легкі наркотики, такі як марихуана, можуть його зменшити [76].

Незважаючи на причини, агресія служить одним з захисних механізмів, за допомогою якого людина виражає негативні емоції та пристосовується до оточуючого середовища. Проте такий спосіб реакції може не бути найкращим, тому важливо розвивати альтернативні стратегії для подолання життєвих труднощів.

Актуальною сьогоднішньою проблемою є зростання агресивності серед підлітків, пов'язане з соціальною напруженістю, психологічною нестабільністю суспільства та кризою соціальної системи [1].

Агресивність має як позитивні, так і негативні аспекти. Вона може виражатися в ініціативності та активності, але також може призводити до ворожості, неслухняності та опору. Головне завдання полягає в розвитку позитивних аспектів агресивності та запобіганні негативним. Для цього важливо визначити природу агресії та вивчити її основні вияви.

Агресія – це прояв індивідуальної чи колективної поведінки, спрямованої на завдання фізичної або психічної шкоди, або навіть на знищення іншої людини чи групи. Цей явище може виявлятися ще в ранньому віці, коли дитина експериментує з терпінням батьків і створює напруженість у взаємодії з однолітками.

Проблема агресивної поведінки в підлітковому віці є однією з найгостріших проблем, оскільки саме в цей період відбувається перехід до нового етапу розвитку особистості. Серед підлітків виявляється збільшення негативізму, демонстративної агресивності взаємодії з дорослими та часті випадки проявів жорстокості. Важливо відзначити, що агресивність супроводжується неадекватним самооцінюванням, яке може бути як

завищеним, так і заниженим, неадекватним рівнем домагань, що перевищує можливості підлітка, підвищеною емоційною напруженістю, тривожністю та різним ступенем неадекватності їх уявлень про своє місце в сім'ї та ставлення до однолітків. Важливим аспектом є низький рівень сформованості комунікативних навичок [2].

Важливо відзначити, що агресія підлітків не завжди пов'язана з порушенням усталених правил і норм, вона відрізняється від асоціальної поведінки.

Становлення агресивної поведінки – це складний і багатогранний процес, в якому взаємодіє низка чинників.

Одним із визначальних чинників формування агресивної поведінки є вплив сім'ї. Характер стосунків між батьками, а також між батьками та дітьми, існуюча дисгармонія в сім'ї є ключовими факторами, які визначають агресивну поведінку підлітків.

Особистісні характеристики грають також важливу роль у формуванні агресивної поведінки. Зокрема, підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, яка виявляється у підвищеній збудженості та подразливості, а також депресивність, призводять до підвищення рівня тривожності, скутості та невпевненості в собі.

Основними формами агресивної поведінки є фізична агресія, негативізм спрямований проти встановлених правил, підозріливість, вербальна агресія та аутоагресія – агресія, спрямована на самого себе.

Враховуючи всі фактори, які впливають на прояв агресивної поведінки підлітків, можна прийти до висновку, що запобігання або обмеження цього явища є можливим [15].

Термін «агресія» сьогодні використовується в широкому контексті і вимагає чіткого визначення, оскільки має багато смислових відтінків. Прояв агресії серед дітей є проблемою, яка стурбовано займає вчителів та батьків. Завдання психологів полягає в проведенні психокорекційної роботи з особами, які виявляють більш агресивну поведінку порівняно з іншими.

Однак визначення рівня цієї агресії вимагає чіткого розуміння термінів «агресія» та «агресивність».

Під агресивністю можна розуміти властивість особистості, що проявляється у деструктивних тенденціях, переважно у суб'єктно-суб'єктних відносинах. Деструктивний компонент може бути необхідним у творчій діяльності, оскільки індивідуальний розвиток потребує здатності подолання перешкод.

Агресивність має якісні та кількісні характеристики, виражені на різних рівнях. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності, оскільки відсутність її може вести до пасивності, конформності та інших аспектів. Зайвий розвиток агресивності може призводити до конфліктної поведінки та відсутності свідомої кооперації.

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта небезпечним, оскільки взаємозв'язок між агресивністю та агресією не є абсолютним. Акт агресії може мати різні форми і не завжди є свідомо небезпечним. У свідомості агресивність може бути сприйнята як «зловмисна активність», проте її деструктивність залежить від мотивів та цінностей, які її породжують [16].

Враховуючи вищевикладене, можна класифікувати агресивні прояви на два основні типи:

1. Мотиваційна агресія, яка є самоцінністю. Цей тип агресії визначається внутрішніми мотивами особистості. Вона виступає як самостійний прояв деструктивних тенденцій особистості. Мотиваційна агресія може бути контрольованою свідомістю чи виходити за її межі, а також пов'язана з емоційними станами, такими як гнів і ворожість.

2. Інструментальна агресія, яка використовується як засіб. Цей тип агресії спрямований на досягнення конкретних цілей або вирішення завдань. Інструментальна агресія може виявлятися як під контролем свідомості, так і в її відсутності. Також вона може бути пов'язана з емоційними переживаннями, такими як гнів і ворожість [70].

Психологам важливіше зосередитися на вивченні мотиваційної агресії, яка є прямим виявом реалізації властивих особистості деструктивних тенденцій. Зафіксувавши рівень цих тенденцій, можна з великою ймовірністю передбачити можливість вияву відкритої мотиваційної агресії.

Агресія є невід'ємною та динамічною характеристикою активності та адаптивності людини, і вона становить важливу біологічну складову її існування. Цей аспект є не просто елементом, але складною частиною людського життя.

Агресію можна класифікувати на два основних види: конструктивну та деструктивну. Конструктивна агресія виникає в процесі задоволення потреби та виявляється прийнятним для соціуму способом. З іншого боку, деструктивна агресія виявляється в тому, що потреби задовольняються способами, які соціально неприйнятні. Адаптація в такому випадку пов'язана із заподіянням страждання іншій особі або самому собі.

Отже, агресія є важливим компонентом людського існування, і важливо враховувати не лише її наявність, але і спрямування – чи є вона конструктивною, сприяючи адаптації, чи деструктивною, приносячи страждання собі чи іншим [5].

В соціальному плані особистість і повинна мати певний ступінь агресивності. У «нормі» це якість може бути навіть прийнятним і необхідним, щоб не привести людину до пасивності, конформності, відомості, податливості.

Агресивні акти виступають як:

- спосіб психологічного захисту;
- спосіб задоволення певної потреби;
- спосіб самореалізації, самоствердження;
- засіб для досягнення будь-якої значущої ціннісної мети;
- спосіб, що допомагає чинити психологічний вплив на іншого індивіда з метою придушення її вольових стимулів [66].

Отже, у підлітковому віці агресивна поведінка може розглядатися як своєрідний захисний механізм. Це проявляється через кілька способів:

- задоволення потреб у спілкуванні: агресивна поведінка може слугувати засобом задоволення потреби в спілкуванні, вираженні власних думок та емоцій через інтенсивний спосіб;
- самовираження та самоствердження: для підлітків агресивність може бути засобом самовираження та самоствердження, дозволяючи їм виявити власну індивідуальність та незалежність;
- відреагування на неблагополучну обстановку в сім'ї та на жорстоке ставлення з боку батьків: агресивна поведінка може виступати як реакція на неприємну сімейну обстановку або жорстоке ставлення від батьків, що є спробою захистити себе від внутрішнього або зовнішнього тиску;
- досягнення значущої мети: для підлітків агресивна поведінка може слугувати інструментом досягнення значущих цілей, встановлених ними в даному періоді життя [25].

Отже, агресивність у підлітковому віці може виконувати різні функції, допомагаючи задовольняти різноманітні потреби та впоратися з важливими викликами цього етапу розвитку.

1.2. Агресія та агресивність в психологічних дослідженнях

Більшість досліджень, присвячених агресивній поведінці дітей та підлітків, фокусуються на різноманітних аспектах цієї проблеми, і вони враховують важкі виховательські ситуації та відхилення в поведінці. Деякі вчені, такі як О. Б. Бовть, Р. У. Благута, Б. М. Ткач, С. В. Харченко, Л. В. Чаговець, досліджують це явище у важковиховуваних дітей. Інші, такі як М. А. Алемаксін, Є. Квятковська-Тохович, Т. І. Короткова, М. Ратгер, Л. С. Славіна, приділяють увагу особливостям агресивної поведінки дітей з відхиленнями у поведінці.

Деякі дослідження зосереджені на вивченні виявів агресивності серед студентської молоді (Л. В. Бернацька, О. Ю. Дроздов, С. Л. Кравчук, А. Е. Мелоян), спортсменів (О. Я. Фотуйма), поліціантів (О. М. Цільмак). Інші, такі як Т. В. Палько, розглядають можливості психотренінгу як засобу попередження та корекції агресивності.

Також, існують дослідження, присвячені агресії у осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності та мають психопатологічні відхилення, які проводять вчені, такі як Л. М. Балабанова, І. І. Карпець, Р. М. Масагутов, В. Г. Самовичев, А. І. Селецький, та інші.

Психодинамічна модель (теорія потягу, психоенергетична модель)

Основоположник цієї теорії З. Фрейд вважав, що поведінку людини визначають два найбільш потужних потяги – сексуальний (лібідо) і потяг до смерті (танатос). Перше поняття розглядається як прагнення, пов'язане з творчими тенденціями в людській поведінці, такими як любов, турбота та близькість. Друге виражає енергію руйнування, спрямовану на «приведення всього органічного живого до стану безжиттєвості», включаючи злість, ненависть та деструктивність. Ці два напрями стають джерелом постійного внутрішньопсихічного конфлікту, який можна розв'язати лише відведенням деструктивної енергії від особистості і спрямуванням її на інших.

Конрад Лоренц аргументував важливість агресивного інстинкту в еволюції, виживанні та адаптації людини. Згідно з його теорією, організм постійно накопичує агресивну енергію, і виявлення агресії залежить від кількості цієї енергії та сили зовнішнього впливу. Ці два чинники взаємодіють за зворотною пропорціональністю.

Альфред Адлер, за 15 років до Зигмунда Фрейда, висловив ідею про існування агресивного мотиву і визнав, що агресивність є необхідною частиною психічного життя, організуючи діяльність людини. Він пояснив виникнення агресивного мотиву труднощами отримання органічного задоволення. Початково він вважав його вродженим, але пізніше переглянув свою теорію, стверджуючи, що агресивний мотив підпорядковується

бажанню переваги, і визначив агресію як реактивну форму поведінки, залежну від досвіду та ставлення індивіда до життя.

Згодом Адлер запропонував розглядати агресивність в контексті соціального інтересу.

Соціодинамічна теорія

К. Хорні зазначала, що агресивність у дитини виникає тоді, коли вона визнає і приймає як належне ворожість оточуючих і свідомо чи несвідомо вирішується на боротьбу, щоб захистити себе і помститися. Згідно з поглядами К. Хорні, агресивність розглядається як «невротична захисна реакція людини, яка відчуває загрозу задоволенню своїх потреб, порушенням своїх цінностей та гідності, вважає себе знехтуваною, приниженою та обманутою».

Постійне джерело цієї загрози – конкуренція в сексуальній, сімейній, професійній та інших сферах життєдіяльності.

Основу теорії К. Хорні становить переконання, що для дитини характерні дві потреби: потреба в задоволенні та потреба в безпеці, забезпечення яких повністю залежить від батьків. В результаті фрустрації цих потреб у дитини формується базальна ворожість.

Теорія людської деструктивності

Е. Фромм розглядав два абсолютно різних види агресії – оборонна (доброякісна агресія, яка служить справі виживання людини і зникає, як тільки небезпека чи загроза життя зникають).

Е. Фромм визначає другий вид агресії як «злоякісну агресію», що характеризується деструктивністю і жорстокістю, притаманними лише людині, і визначається різними психологічними і соціальними чинниками. З точки зору своєї теорії Е. Фромм розглядає 8 різновидів агресивної поведінки:

1. Ігрове насильство (демонстрація сили і спритності).
2. Реактивне насильство (при захисті життя і свободи, майна і т.д.).
3. Ворожість, що виникає із заздрості і ревнощів.

4. Помста (збиток вже завдано і застосування насильства не є більше функцією захисту).

5. Деструктивність, мотивована порушенням віри і її можливі реакції: формування самостійності та незалежності, формування скептицизму, формування ілюзії захищеності, формування накопичення, формування цинічної ненависті.

6. Компенсаторне насильство (служить для заміни продуктивної діяльності).

7. Садизм. Основу садизму становить імпульс повністю підпорядкувати іншого своєї владою, зробити його безпорадним об'єктом власної волі, стати для нього богом і мати можливість робити з ним що завгодно.

Психологічна сутність садизму виявляється в наступних аспектах:

- змушення когось страждати;
- примушення його терпіти ці страждання;
- позбавлення жертву можливості захищатися або вийти з цієї ситуації;
- випробування радості і задоволення від повного панування над іншим.

8. Архаїчна жага крові відображає біологічний зв'язок людини і природи: акт вбивства відбувається через страх власного розвитку та олюднення.

Кров стає для цієї людини есенцією життя, пролити кров – значить відчутти себе живим, сильним, неповторним, переважаючим всіх інших.

Фрустраційна модель (ортодоксальний підхід)

Ця модель виникла як протиставлення ідеям потягів, при цьому агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Дж. Доллард і Н. Міллер, як основоположники цього підходу, вбачають агресію не як автоматичний потяг, а як реакцію на фрустрацію. Вони

розглядають її як спробу подолати перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення задоволення та емоційної рівноваги.

Саме переживання фрустрації викликає прагнення агресивно впливати на джерело фрустрації, і це прагнення, у свою чергу виступає каталізатором прояви агресивної поведінки.

Ревізіоністський підхід

Н. Міллер вніс відповідні поправки у свою теорію: фрустрація лише створює передумови для різних реакцій, однією з яких є спонукання до агресії. Причому агресивна поведінка в цій ієрархії може займати будь-яку позицію, з чого було зроблено такі висновки: якщо інші реакції ведуть до зниження спочатку фрустраційного спонукання, то сила спонукання до агресії теж знижується, тобто агресивна поведінка може і не проявлятися, якщо перша реакція не призвела до зниження початку фрустраційного спонукання, то неагресивне спонукання слабшає або навіть згасає, а замість нього з'являється наступне в ієрархії домінуюче спонукання і не виключено, що воно має бути агресивним.

Модифікація теорії узагальнення агресивної фрустрації, внесена Л. Берковцями, включає наступні ключові аспекти:

1. Фрустрація не завжди приводить до агресивних дій; вона викликає лише готовність до них. Іншими словами, наявність фрустрації стимулює особу, але не є обов'язковою умовою для виникнення агресії.

2. Навіть у випадках готовності до агресії, її виникнення залежить від належних умов. Це означає, що наявність певних обставин або факторів є важливою для переходу від готовності до реальних агресивних вчинків.

3. Вирішення фрустраційної ситуації за допомогою агресивних дій може виховувати у особи звичку до подібних вчинків. Інакше кажучи, взаємозв'язок між фрустрацією та агресією може сформувати у людини певний паттерн відповіді на подібні ситуації у майбутньому.

Отже, модифікація теорії Л. Берковця розширює розуміння впливу фрустрації на агресивну поведінку, враховуючи необхідність специфічних умов і можливість формування звичок у відповідь на такі ситуації.

Когнітивно-неасоціативна модель

Л. Берковець – видозмінює свою первинну теорію детермінації агресії певними стимулами. Він дійшов висновку, що помисли до агресії зовсім не є обов'язковими. Зустріч з несприятливою ситуацією переживається людиною спочатку як недиференційований негативний емоційний стан. Ця реакція викликає дві спонукальних тенденції: боротьба (знищення джерела незадоволення) або втеча (відхід від небезпечної чи неприємної ситуації). Тенденції до боротьби або втечі направляють спочатку недиференційовані негативні емоції в русло більш конкретних емоційних станів первинного гніву або первинного страху. Таким чином агресія лише одна з можливих реакцій на негативний вплив, тобто вона неминуча, а тільки потенційно можливий різновид людської поведінки.

Афективно-динамічна модель

У підході, запропонованому Фурмановим, порушення поведінки розглядаються як реакції на кризову ситуацію, що виникає в результаті депривації або фрустрації актуальних потреб. Згідно з цією концепцією, основним стимулом для неправильної поведінки є відчуття недостатньої задоволеності чи обмеження у властивості потрібних ресурсів або задоволенні фундаментальних потреб особистості.

Кризова ситуація, визначена як депривація чи фрустрація, спричиняє виникнення напруги та дискомфорту у людини. У відповідь на це напруження, вона може демонструвати різноманітні форми неправильної поведінки як спробу вирішення проблеми чи зменшення стану стресу. Такий підхід розглядає порушення поведінки як адаптаційний механізм, спрямований на відновлення рівноваги та відновлення задоволення базових потреб особистості.

Отже, у контексті теорії Фурманова, порушення поведінки виступають як стратегії відповіді на кризові ситуації, зумовлені депривацією чи фрустрацією актуальних потреб.

На прояв агресивних реакцій а також і на форму їх прояву впливають не тільки статеві особливості, але і взаємозв'язок і взаємодія мотиваційного, емоційного, вольового і морального компонентів регуляції поведінки. Вони можуть виступати і в якості каталізатора, і в якості обмежувача агресивних дій дитини [59].

Типи поведінки у відповідності з теорією:

1. Пригнічено-агресивний тип поведінки – пригнічена агресивність, залежність, покірність, надконформність, потреба в допомозі, невпевненість у собі, схильність до самознищення.

2. Пасивно-агресивний тип поведінки – компромісна поведінка, пошук визнання у авторитетів, образливість, схильність до незадоволення оточуючими, підозрілість, прихована ворожість.

3. Активно-агресивний тип поведінки – спонтанність, завзятість у досягненні мети, почуття ворожості до критики, нестриманість, недружелюбність, запальність, тенденція до домінування, підвищений рівень домагань.

Модель переносу збудження

У своїй моделі переносу збудження Д. Зілманн висунув припущення про те, що сила гніву є похідною двох елементів: сили психологічного роздратування, яке породжене неприємною подією, і того, як це роздратування трактується і характеризується. Збудження безпосередньо має відношення до подразнення симпатичної нервової системи, що проявляється в певних соматичних реакціях – почастішання пульсу, посилення потовиділення, підвищення тиску. Істотним у цій теорії є те, що збудження від одного джерела може переноситися на збудження від іншого джерела, тим самим послаблюючи або посилюючи емоційну реакцію. Ця модель розглядає поєднання фізіологічного збудження і когнітивної оцінки, задіяних з

емоційному переживанні гніву. Якщо впливати на те, чому приписується фізіологічне збудження, схильність до агресивних реакцій може бути або посилена, або послаблена.

Поведінкова модель

Теорія соціального навчання розглядає агресію як поведінку, яка засвоюється в процесі соціалізації. Соціалізація агресії може бути визначена як процес навчання контролю над власними агресивними нахилами або вираження їх у формах, прийнятних у конкретному суспільстві чи цивілізації.

Основними умовами соціалізації агресії визнаються ранній досвід виховання дитини в конкретному культурному середовищі та сімейні традиції емоційного фону відносин батьків до дитини. Під впливом цих факторів дитина вчиться приймати агресивні імпульси, а також виробляти стратегії їхнього вираження, які відповідають соціальним нормам та цінностям свого оточення [4].

Отже, в рамках теорії соціального навчання, агресія розглядається як результат соціалізації, яка формується під впливом виховання та сімейних взаємин, і визначається в контексті прийнятних форм виявлення агресивних тенденцій у конкретному культурному оточенні.

Приклади негативного досвіду соціалізації – раннє відлучення від грудей, рідкісне спілкування з матір'ю, самотність протягом тривалого часу, часте використання покарань при відсутності заохочень, відсутність засудження дорослими агресивної поведінки інших дітей по відношенню один до одного. З даної теорії можна визначити, що на соціалізацію агресії впливають два основних фактори – спостереження відповідного способу поведінки і соціальне підкріплення. Соціальне підкріплення може бути розглянуте в контексті двох основних аспектів: позитивного та негативного. Позитивне підкріплення включає будь-який стимул, який, надавши певну бажану реакцію, підсилює або підтримує цю реакцію на тому самому рівні. Наприклад, похвала або винагорода можуть служити як позитивне соціальне підкріплення.

З іншого боку, негативне соціальне підкріплення пов'язане із стимулами, усунення яких посилює бажану реакцію. Наприклад, уникнення неприємностей або покращення стану може бути негативним соціальним підкріпленням.

Отже, соціальне підкріплення може виявлятися як позитивним, підтримуючим бажану реакцію, так і негативним, впливаючи на реакцію через усунення неприємностей чи негативних стимулів.

Інформаційно-процесуальна модель

Цей підхід розвиває ідею про те, що існування індивідуальних відмінностей в агресії обумовлено відмінностями в обробці соціальної інформації. Від когнітивної обробки початкової соціальної інформації, яка передуює поведінковим реакціям, залежить, активується чи агресивний сценарій викликає він реакції агресивного типу. Зі здобутого досвіду формуються сценарії поведінки, що представляють собою абстрактні когнітивні уявлення. Ці сценарії включають типові риси критичних ситуацій, очікування стосовно поведінки учасників даної ситуації та передбачення можливих наслідків для різних вибраних варіантів поведінки.

Сценарії – це набори стійких пов'язаних в пам'яті понять, які включають причинні зв'язки, цілі та плани дій.

Когнітивна модель

Цей підхід ґрунтується на теорії А. Елліса, який стверджував, що основними психологічними аспектами людської діяльності є мислення, емоції і поведінка. За його переконанням, зміна одного з цих аспектів часто призводить до змін в інших. Згідно А-В-С теорії, А – активуюча подія, В – система переконань, С – наслідки) у житті кожної людини відбувається безліч подій, на які він окликається певними емоційними і поведінковими реакціями, при цьому стимул (подія) не завжди є тією або іншою причиною реакції (наслідки). Згідно з цією теорією, основним відмінним критерієм між здоровими та нездоровими формами агресії, нормальним і порушеним емоційним реагуванням є наявність так званого невротичного набору

почуттів і поведінкових реакцій. Ці реакції виникають внаслідок догматичного, ірраціонального і не реалістичного мислення.

До основних проявів агресивності людини відносяться найрізноманітніші риси особистості: дратівливість, схильність до суперечок, зарозумілість, самовпевненість (асертивність), домінантність, лють, ворожість, схильність до образ, опозиційність, насильство.

Інтегративна модель

Ця теорія розроблена К. Андерсоном. Її основні ідеї в тому, що когнітивні структури або знання, отримані з досвіду, впливають на особливості сприйняття на різних рівнях, починаючи з елементарних візуальних образів до складних поведінкових реакцій, можуть стати автоматизованими і, зв'язуючись з емоційними станами. Поведінковими реакціями і переконаннями, можуть використовуватися для інтерпретації вчинків інших людей і стати причиною поведінкових реакцій на вплив навколишнього середовища.

Підтипи когнітивних структур:

- перцепційні схеми (для ідентифікації явища);
- особистісні схеми (переконання про людину або групі і тд);
- поведінкові сценарії (як люди поведуться при зміні обставин);
- особистісні чинники, які можуть стати причиною агресії: риси характеру, стать, переконання, установки, цінності, довгострокові цілі, сценарії;
- ситуативні чинники: агресивні стимули, провокації, фрустрації, біль і дискомфорт, наркотики, зовнішні спонукання;
- когнітивні чинники: ворожі думки, агресивні сценарії;
- сфера афективного реагування: настрої і емоції, експресивні моторні реакції, збудження.

Соціально-інтеракціоністська модель

Модель соціальної взаємодії (Дж. Тедеші і Р. Фелсон) інтерпретує агресивну поведінку як соціальне явище, коли суб'єкт використовує

примусові дії, щоб викликати деякі зміни в поведінці об'єкта. Примусові дії можуть використовуватися людиною, щоб отримати якісь цінності, з метою вчинення відплати, усунення несправедливості, помилок, для відновлення соціального статусу і власної ідентичності. Ця теорія в основному фокусується на інструментальній функції примусових дій та агресії, розглядаючи різні форми цього явища:

1. Фізична агресія: застосування фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія: направлена обхідним шляхом на іншу особу або не спрямована ні на кого.
3. Роздратування: готовність виявляти негативні почуття при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм: опозиційна поведінка від пасивного опору до активного протистояння встановленим звичаям і законам.
5. Образа: почуття заздрості і ненависті до оточуючих за реальні або уявні дії.
6. Підозрілість: від недовіри і обережності до переконання, що інші люди задумують і завдають шкоду.
7. Вербальна агресія: виявлення негативних почуттів як через форму (крик, виски), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
8. Почуття провини: вираження можливого переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що завдає зло, і відчуття докору сумління.

У напрямку так званої психології долі або долеаналізі (Л. Сонді) розглядається 4 типи агресії:

1. Агресія, зумовлена бажаннями, прагненням до насолоди. Така агресія маніфестує себе як сексуальний садизм, мазохізм, садомазохізм.
2. Каїністична агресія, яка живиться енергією афектів і виплескується у стані нападу, за якими частіше за все настає фаза спокути провини.

3. Самісна, яка все заперечує, руйнуючи світ і саму особистість. Агресія, яка виявляється в різноманітних формах негативізму, який руйнує цінності та ідеали, а також у нігілізмі, мотивованому ідеологією.

4. Фрустраційна агресія, яка через надто коротку дистанцію і неприйняття в соціальному житті і сфері контактів, може призвести в екстремальних випадках до терористичних і екстремістських акцій помсти і, так званої, визвольної боротьби представників пригнічених соціальних класів, народних груп і націй [38].

Таким чином, до цього часу не існує одного визначення понять «агресія та агресивність». Різні автори у своїх дослідженнях використовують різні підходи до визначення агресії і агресивності;

- вчені, такі як К. Лоренд та Р. Ардри, вказують на наявність вродженої реакції людини на «захист займаної території». Ця реакція може виникати як вроджений інстинкт чи природна властивість для захисту простору, який особа вважає своїм;

- як прагнення до панування (Д. Моррісон);

- реакція особистості на ворожий світ навколишньої дійсності була ретельно вивчена К. Хорні та Е. Фромм. Їхні дослідження ставлять у центр уваги психологічні аспекти, які визначають, як особистість сприймає та реагує на вражаючі фактори зовнішнього світу;

- теорії, що асоціюють агресію і фрустрацію, отримали значне визнання завдяки дослідженням таких вчених, як Н. Міллер, О. Дуб та Дж. Доллард. Ці теорії розглядають взаємозв'язок між агресією (ворожістю) та фрустрацією (невдачею у досягненні мети або задоволенні потреб), вказуючи на те, що фрустрація може служити причиною агресивної поведінки.

1.3. Вікові та статеві особливості агресивної поведінки

Підвищена агресивність серед дітей є вкрай актуальною проблемою, яка ставить перед сучасним суспільством та фахівцями в галузі педагогіки та психології низку важливих завдань. Роста тенденція дитячої злочинності та збільшення кількості дітей, схильних до агресивної поведінки, належать до проблем, які вимагають ретельного вивчення психологічних чинників, що спричиняють ці небезпечні явища [6].

Особливо важливим є дослідження агресивності в дошкільному віці, коли ця характеристика знаходиться на стадії формування, і коли існує можливість вчасного впливу та корекції. Різні форми агресії є характерними для більшості дітей, проте відомо, що у певних груп дітей агресія може стати стійким виявом поведінки, який не лише залишається, але і активно розвивається, перетворюючись у стійку особистісну рису.

Наслідком цього може бути зниження продуктивного потенціалу дитини, обмеження можливостей для повноцінної комунікації та деформація особистісного розвитку. Агресивна поведінка дитини призводить до виникнення численних проблем не лише для оточуючих, але і для самої дитини. Тому вчасна та компетентна корекція агресивної поведінки у дитинстві є важливим завданням для створення позитивного особистісного розвитку та забезпечення гармонійного взаємодії в суспільстві.

Поява агресії в молодшому шкільному віці може бути обумовлена різними чинниками, причому велике значення приділяється вихованню в родині, що впливає на дитину з перших днів її життя [32].

Характер покарань, які застосовують батьки, важливо враховувати при формуванні агресивної поведінки. Використання поблажливості чи суворості може мати подвійний ефект, оскільки агресивні діти можуть вирости як в занадто м'яких, так і в надто суворих родинах.

Якщо батьки не реагують на агресивні прояви дитини, це може призвести до усвідомлення дитиною, що така поведінка є прийнятною, і це

може стати звичкою. Важливо знаходити розумний компроміс та навчати дітей конструктивним способам взаємодії.

У молодших дошкільників, які ще не володіють конструктивними методами взаємодії, агресивність може виявлятися у спробах реалізації своїх бажань. Дитячі майданчики часто служать місцем, де діти вчаться ділитися та навчаються стримувати свої імпульси.

Агресивна поведінка у дітей, які готуються до вступу до школи, може призвести до серйозних труднощів у їх адаптації та навчанні через поглиблення емоційних переживань, таких як підозри, образи та страх.

Багато агресивних дітей виявляють підозрілість та настороженість, починаючи конфлікти та перекладаючи провину на інших. Їм може бути складно розпізнати власну агресивність, і вони можуть вважати, що весь світ ставиться до них негативно [7].

Для агресивних дітей важлива розуміння та підтримка дорослих. Педагоги та батьки повинні надавати їм допомогу, здатну допомогти дитині управляти агресією. Агресивність може виявитися, якщо протягом не менше шести місяців виявляються такі ознаки:

- втрата контролю над собою;
- сперечання та сварки з дорослими;
- відмова дотримувати правил;
- намагання дратувати інших;
- звинувачення інших у своїх помилках;
- гнів та відмова виконувати прохання дорослих або однолітків;
- заздрість, мстивість і чутливість;
- швидка реакція на різні подразники, які дратують їх [30].

У молодшому шкільному віці виявляється, що ініціаторами агресії стають не індивідуальні особистості, а групи дітей, що свідчить про зростання організованості агресивної поведінки. З розвитком навичок конструктивного спілкування відбувається зміна балансу між інструментальною та ворожою агресією на користь останньої. Це

пояснюється тим, що інструментальна агресія поступово замінюється конструктивними методами досягнення цілей, в той час як бажання завдати шкоду опонентам і відчуття задоволення залишається незмінним.

Помітно, що діти все частіше намагаються вирішувати проблеми самостійно, уникаючи допомоги дорослих. Утворення груп впливає на зміну агресивної поведінки школярів, які знаходять в групі відчуття комфорту та захищеності, що збільшує їхні можливості. Це може призвести до втрати страху перед покаранням за агресію, збільшення бажання затвердитися в групі та зайняти в ній достойне місце. Як наслідок, жорстокість та інші вияви ворожої деструктивності різко зростають вже серед молодших школярів.

Як відзначалося раніше, агресивні діти проявляють свою агресію фізично та вербально, іноді реагуючи гнівом на навіть невеликі подразники. Важливо враховувати, що ця поведінка є результатом обмеженого репертуару дітей, які можливо не знають інших способів вираження себе. Педагоги та батьки повинні активно навчати агресивних дітей прийнятним способам вираження гніву, сприяючи розширенню їхнього поведінкового репертуару.

Після того, як агресивна дитина освоїть конструктивні способи виявлення гніву, важливо навчити її розпізнаванню власних емоцій та контролю над ними, здатності утримувати себе в ситуаціях, що спричиняють вибухи гніву, і розвивати у ній співчуття та співпереживання. Дорослі повинні бути уважними до потреб дитини, вказувати приклад неагресивної поведінки, будучи послідовними у застосуванні карантину за конкретні порушення [25].

Під час переходу від молодшого школяра до юнацького віку відзначається значуща зміна у співвідношенні різних поведінкових реакцій, таких як фізична, вербальна агресія, непрямая агресія та негативізм. Серед хлопчиків фізична агресія та негативізм є стійкими протягом всіх вікових етапів, а відмічається тимчасове зниження фізичної та вербальної агресії до 16 років, а також непрямой агресії та негативізму до 14-16 років. У дівчаток

спостерігається ослаблення фізичної та вербальної агресії в 14 років, але непряма агресія та негативізм мають тенденцію наростання.

Важливо відзначити, що відсутність контролю над агресивними імпульсами на цьому етапі розвитку може призвести до переважної орієнтації на однолітків під час підліткового віку та схильності до негативної поведінки в юнацькому віці. Наприклад, спонтанний вираз гніву та вчинення насильства в ранньому віці може сприяти використанню фізичної сили в майбутньому, супроводжуючись конфліктами та деструктивною поведінкою.

Агресивність у цьому віці часто пов'язана з підлітковою кризою, яка виникає приблизно в 12-14 років і є важливим переломним моментом у психіці підлітка. Зовні це може виявлятися у грубій та навмисній поведінці, непокорі дорослим, ігноруванні зауважень, замкненості та агресії. Фізіологічні та психологічні зміни у цьому віці, особливо в 12-15 років, є досить виразними, проявляючись у збудливості та нестриманості у хлопчиків, та нестійкості настрою у дівчат. Обидва гендери характеризуються поєднанням підвищеної чутливості та образливості із загальними рисами егоїзму, байдужості та, іноді, навіть черствості до оточуючих, включаючи найближчих [11].

Взаємодія з молодшим підлітком у цей період вимагає нового підходу, де враховується його вже неюнацький статус. Важливо розглядати його як до дорослого чи, принаймні, як майже дорослого, уникати ставлення, що ґрунтується на концепції дитинства [3].

Розуміння болючості для нього уколів самолюбства є ключовим. Якщо виникає необхідність досягти певної поведінки чи рішення, ефективніше не нав'язувати беззаперечно свою точку зору. Замість цього, варто спробувати підготувати ґрунт для того, щоб він сам прийшов до необхідного висновку. Залучення його до процесу вирішення проблеми або встановлення цілі може сприяти тому, щоб він сприйняв це, як своє власне, і виявив більшу готовність до співпраці.

Прояви агресивності у підлітків

Л. М. Семенюк вивчав різні форми агресивності у підлітків віком 10-15 років, зосереджуючи увагу на таких аспектах, як фізична, непрямая, вербальна агресія і негативізм. По цим даним можна виявити чітко виражену динаміку розвитку всіх цих форм на різних стадіях даного віку. З'ясувалося, що у дітей 10-11 років переважає фізична агресія і найменше виражена непрямая. Вербальна агресивність і негативізм знаходяться, по суті, на одному рівні. У підлітковому віці, зокрема серед 12-13 років, спостерігається значний нарост негативізму, супроводжуваний інтенсивним розвитком фізичної та вербальної агресії. В цьому періоді виявляється особливо виражена тенденція до прояву агресивності, причому вербальна форма цього явища стає більш підкресленою порівняно з молодшим підлітковим віком.

Щодо підлітків віком 14-15 років, варто відзначити, що у них вербальна агресія виходить на передній план. В цьому періоді фізична агресія та непрямая форма її виявлення зберігаються на рівні, який не суттєво відрізняється від попереднього етапу. Зауважимо, що рівень негативізму у цій віковій групі також не зазнає значних змін у порівнянні з попереднім періодом.

Таким чином, фізична агресія, у міру дорослішання підлітків, поступово згасає, поступаючись місцем вербальної агресії. У старших стадіях підліткового віку можна відзначити тенденцію до послаблення домінування негативізму, який виникає та зростає протягом швидкого процесу дорослішання. Цей етап характеризується зменшенням важливості негативних проявів у психічному та емоційному стані підлітків.

Суттєво варто відзначити, що процес забування негативізму не є раптовим, але відбувається поступово на фоні загального розвитку особистості. Зростання здатності критичного мислення та формування позитивного світогляду допомагають зменшити вплив негативних емоцій та поглядів на світ. Цей перехід може бути важливим етапом у процесі

становлення особистості підлітка та його адаптації до вимог дорослого життя [26].

Слід зазначити виражений вплив соціальної ситуації розвитку, насамперед сім'ї, на характер і рівень агресивності підлітків.

Після проведення порівняльного аналізу виявлено особливості різних форм агресивної поведінки у хлопчиків і дівчаток підліткового віку:

- агресивна поведінка набагато частіше зустрічається у хлопчиків, ніж у дівчаток;
- найбільшою агресивністю відрізняються хлопчики 10-11 років, у яких переважає фізична агресія; однак до 14-15 років у хлопчиків на перший план виходять вербальна агресія і негативізм, при цьому фізична агресія знижується;
- на відміну від хлопчиків у дівчаток з віком істотно збільшується фізична агресивність, різко зростає непряма агресія і вербальна агресія, а рівень негативізму дещо знижується;
- агресивна поведінка підлітків обумовлено не тільки біологічними передумовами, але і соціальними, культурними стереотипами фемінності маскулінності, прийнятими в суспільстві [36].

Агресивні підлітки, незважаючи на велику різноманітність їх особистісних характеристик, виявляють спільні риси, які визначають їхню поведінку. Серед цих рис варто відзначити бідність ціннісних орієнтацій, примітивність, відсутність захоплень і духовних запитів, а також вузькість і нестійкість інтересів, включаючи пізнавальні. Зазвичай в цієї категорії дітей спостерігається низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, тенденція до копіювання та нерозвиненість моральних уявлень. Їхній емоційний стан характеризується грубістю та озлобленістю, спрямованою як проти однолітків, так і проти навколишніх дорослих.

Ці підлітки відзначаються також неадекватною самооцінкою (завищеною або заниженою), підвищеною тривожністю, страхом перед широкими соціальними контактами, егоцентризмом, невмінням знаходити

вихід з важких ситуацій та перевагою захисних механізмів перед іншими регулюючими поведінку механізмами. Водночас серед агресивних підлітків можна виявити й тих, хто володіє як інтелектуальним, так і соціальним розвитком. У їхньому випадку агресивність може виступати як засіб підняття престижу, демонстрації самостійності та дорослості [38].

Для розкриття причин і розуміння характеру агресивності підлітків у вітчизняній і зарубіжній психології неодноразово робилися спроби здійснення певної класифікації «важких» підлітків.

Л. М. Семенюк на основі матеріалів, отриманих, по-перше, при аналізі документації шкіл, в бесідах з учителями, батьками, сусідами про інтереси, відносини кожного конкретного підлітка з товаришами, дорослими, про його особливості, погляди, різні сторони поведінки; по-друге, в процесі проведення тестування, анкетування, обстеження самих дітей за допомогою опитувальників, творів і включеного спостереження, умовно виділяє чотири групи підлітків за певним типом поведінки, враховуючи при цьому спрямованість їх особистості.

Агресивність у дітей – властивість особистості дитини, що знаходить свій прояв у готовності до здійснення агресивних дій.

Готовність до агресії є мобілізаційним станом, що спонукає, зокрема, особистість до агресивного сприйняття можливих дій іншої особи та відповідні до цього сприймання інтерпретації намірів останньої навіть у тих випадках, коли для цього немає жодних підстав.

Агресія є специфічною формою дій та поведінки людини, орієнтованою на завдання шкоди іншим особам, групам або тваринам. Цей тип поведінки проявляється у вияві переваги сили над особою (особами), до якої (яких) суб'єкт спрямовує свої інтенції щодо завдання шкоди [53].

Характер агресивних дій та їх напрямки можна класифікувати наступним чином:

- агресивні умисні дії: свідомо спрямовані на завдання шкоди іншій особі;

- інструментальні агресивні дії: мають за мету оволодіння матеріальними цінностями;
- реактивні агресивні дії: виникають у відповідь на агресію інших осіб або виникають як реакція на труднощі на шляху до поставленої мети та власний неуспіх;
- агресивні дії, обумовлені внутрішніми факторами: спричинені усвідомленням та переживанням низької оцінки власного «Я» з боку однолітків або значущих дорослих.

Загалом, агресивна поведінка може мати різноманітні прояви та виникати з різних причин, охоплюючи як умисні дії, так і реактивні реакції на навколишні події та взаємодії.

Відмінності в прояві агресивності хлопчиків і дівчаток

Вважається, що у хлопчиків спостерігається більш виразна тенденція до виявлення агресії, однак це ствердження не є повністю об'єктивним, оскільки агресивна поведінка у дівчат видається іншою формою. За словами багатьох дослідників, на сьогоднішній день різниця в агресивному спрямуванні між хлопчиками та дівчатами зменшується.

Характер хлопчачої агресії часто виявляється відкритим та грубим, і його менше легко контролювати, в порівнянні з агресією у дівчат. Хлопці зазвичай навчаються керувати своєю агресією пізніше, ніж їхні ровесниці. Крім того, у суспільстві існує стереотип, що дівчатам не варто виявляти агресію, тому вони навчаються стримувати свої емоції значно раніше. Наприклад, коли хлопчика ображають чи б'ють, йому можуть порадишити «відплатити тим же», тоді як дівчинці можуть рекомендувати уникати конфліктів.

Дівчата зазвичай виявляють більшу чутливість і вразливість, і фізична агресія часто викликає у них неприємні відчуття. Це призводить до того, що вони рано переходять від фізичної агресії до вербальної. Деякі дівчата здатні камуфлювати свою агресію за допомогою іронії та сарказму, що, хоча виглядає більш м'яко, може бути дуже вразливим. Жінки вчаться

контролювати свою агресію швидше, і вона часто стає більш виборчою та точно спрямованою.

Хлопчики не завжди ефективно контролюють свою агресію, яка часто має більш загальний характер та спрямовується на навколишніх без розбору. Особливо помітна ця різниця між агресивністю в десять і чотирнадцять років, коли дівчата у психічному та фізичному розвитку випереджають хлопчиків. З високим рівнем контролю дівчата часто можуть "підставляти" хлопців в різних ситуаціях.

Перетворення ранньої агресивної поведінки дитини зазвичай залежить від реакції середовища, що оточує її, на таку поведінку, а також від численних випадкових факторів. Для деяких дітей агресивна поведінка може мати позитивне підкріплення. Їх сімейне середовище і середовище їх друзів розвиває в них агресивні моделі поведінки і заохочує антисоціальну поведінку. Для них шифровка, закріплення та використання агресивних сценаріїв особливо полегшується [21].

Однак рано чи пізно ці діти потрапляють в таку соціальну середу (школа, команди, клуби), де агресивна поведінка може мати досить негативні наслідки. Тут трапляється несподіване: агресивна поведінка цих дітей залишається стійким навіть у разі виникнення очевидно негативних для дитини наслідків.

Агресивність у дитини в першу чергу є виявленням внутрішнього неврівноваження та неспроможності адекватно реагувати на події у її оточенні. Агресивно налаштована дитина сприймає оточуючий світ як ворожий і намагається захистити себе, виборювати своє місце під сонцем [31].

1.4. Характеристика підліткового віку

Підлітковий вік є критичним періодом у житті людини, що визначається віковими кризами. Термін «вікова криза» вказує на значущі

точки розвитку, які характеризуються різкими та крутими змінами, що визначають закінчення одного етапу та початок іншого. Ці періоди супроводжуються внутрішніми та зовнішніми труднощами, або конфліктами, які часто називають «вибухом розвитку», знаменуючи перехід від дитинства до дорослості, вік «бури і натиску» або «емоційного шторму».

Різні автори мають різні погляди на причини та характер підліткової кризи. Одні з традиційних причин включають статеве дозрівання, яке впливає на психологічний та фізіологічний стан, викликаючи зміни у функціональних станах та викликаючи нові переживання та потреби. Це може створити основу для специфічних тривог, пов'язаних з фізичним Я та образом тіла.

Інші концепції наголошують на розвитку новоутворень та пов'язаних з ними потребах і мотивах, які виникають у підлітковому періоді або навіть до його початку. Можливість безкризового протікання підліткового віку підкреслюється деякими авторами, хоча існують думки, що криза може виникнути через неправильне ставлення дорослих та суспільства до підлітків.

Важливо враховувати, що погляди на причини кризи можуть різнитися, і відмічається, що ідея безкризового підліткового періоду іноді має ідеологічний відтінок. Крім того, нерідко вказується на те, що особистість може не впоратися з виникаючими на новому етапі проблемами [43].

Наявні дані вказують на те, що спроби дорослих уникнути проявів підліткової кризи через створення сприятливих умов для реалізації нових потреб часто призводять до безрезультатних результатів. Підлітки систематично вступають у конфлікт із заборонами, свідомо спонукають батьків до них, щоб самостійно розширити рамки своїх можливостей. Цей процес конфлікту допомагає їм відкривати власну особистість, розуміти власні здібності і задовольняти потребу в самоствердженні.

У випадках, коли підліткова криза не відбувається або протікає без конфліктів, спостерігається два головних сценарії: запізніла і бурхлива криза в 17-18 років або тривала інфантильність, що характеризує людину як «дитину» навіть у зрілому віці.

Наукові дослідження та спостереження за дітьми підтверджують цей підхід. Перехід до підліткового віку часто супроводжується виявленням потреби в самостійності та незалежності. Це може проявлятися у вираженому негативізмі, упертості, конфліктах з дорослими та прагненні завжди залишатися при своєму. Таке протиставлення може тривати різною тривалістю та інтенсивністю.

Подібні конфлікти та відмінності в підлітковому віці виникали і в минулому, коли традиційні ролі дорослих і дітей були жорстко фіксованими. Сучасна ситуація характеризується розмиттям цих ролей та іншим характером взаємин між батьками і дітьми, що призводить до менш вираженої симптоматики кризи.

Неважливо, що підлітковий вік є явищем конкретно-історичним, визнання культурно-історичних та індивідуальних відмінностей не виключає існування загальних психологічних особливостей у всіх підлітків, які виникають внаслідок логіки психічного розвитку та характерних для даного віку новоутворень [22].

Позитивний аспект підліткової кризи проявляється у тому, що через цей період боротьби за емансипацію та власну незалежність підліток задовольняє свої потреби в самопізнанні та самоствердженні. Цей процес відбувається в умовах, які, хоч і можуть бути важкими, але зазвичай є відносно безпечними. В результаті, підліток не лише розвиває впевненість у собі та здатність покладатися на себе, але також формує конструктивні способи поведінки для подолання життєвих труднощів.

Шлях «кризи незалежності» може розглядатися як найбільш конструктивний з точки зору можливостей для формування особистості. Проте екстремальні вияви цієї кризи, як правило, є непродуктивними.

З іншого боку, «криза залежності» є менш сприятливим варіантом розвитку. Важливо зауважити, що батьки часто не хвилюються, коли їхні підлітки переживають цю кризу, і навіть пишаються здатністю зберегти «дорослий – дитина» відносини.

Хоча не слід дивитися на весь підлітковий вік як на період кризи, розуміння цього етапу життя важливе для того, щоб надати підліткам можливість максимально реалізувати свій потенціал. Знання про кризу дорослішання дозволяє нам допомагати школярам розвивати конструктивні стратегії подолання труднощів та вирішувати головні завдання розвитку у цей період.

Отже, підлітковий вік є перехідним етапом від дитинства до дорослості, що супроводжується різними психологічними та соціальними труднощами. Розуміння особливостей цього віку є ключовим для успішного подолання кризи дорослішання, яка полягає у переосмисленні відносин підлітка із світом та самим собою [46].

Розглядаючи кризу підліткового віку як один з ключових та складних моментів у розвитку особистості, вважаємо за доцільне використовувати традиційний підхід до її аналізу. Цей період можна розбити на три основні фази, кожна з яких відзначена певними особливостями та викликами.

1. Фаза негативної адаптації. У цій фазі відбувається розрив зі старими звичками, стереотипами та руйнування сформованих раніше структур. Важливо враховувати, що термін «негативний» є умовним, як відзначав Л. С. Виготський, оскільки в цей період також спостерігаються конструктивні процеси розвитку.

2. Кульмінаційна точка кризи. Ця фаза, яка припадає на приблизно 13 років, слугує піковим моментом кризи підліткового віку. Важливо зауважити, що точка кульмінації є умовною, оскільки кожна особистість може пройти цей етап із власними відмінностями.

3. Посткризова адаптація. У цій фазі народжуються нові структури, встановлюються нові відносини тощо. Це період після кризи, коли відбувається формування нового і стійкого стану особистості, адаптованого до нових викликів і вимог [52].

Розглядаючи підліткову кризу в такий спосіб, ми можемо краще розуміти її динаміку та допомагати молоді ефективно пристосовуватися до змін у своєму житті.

Висновки до розділу 1

Огляд літератури вказує на те, що питання про джерело агресії є багатограним, і не існує єдиної точки зору, що значно ускладнює розуміння цієї проблеми. Особливо мало досліджено аспект стійкості агресії, що робить цю тему ще більш складною.

Агресивність у підлітків часто формується як вираз протесту проти нерозуміння дорослими, невдоволення власним становищем у суспільстві, і це проявляється у їхньому відповідному поведінці. Також важливим фактором є природні особливості, які можуть впливати на розвиток агресивності.

Агресія може виникати з потреби захистити себе або задовольнити свої потреби в ситуаціях, де підліток не бачить іншого виходу, крім конфлікту. У підлітковому віці, з урахуванням складностей і суперечностей розвитку, внутрішніх та зовнішніх чинників, можуть виникати ситуації, що порушують нормальне формування особистості і сприяють прояву агресії.

Важливо навчати дітей навичкам позитивного спілкування, взаємодії та вирішення конфліктів шляхом альтернативних, мирних методів. Навички спільної роботи, зокрема у школі, також відіграють велику роль у цьому процесі.

Родина, зокрема батьки, відіграє провідну роль у попередженні та корекції агресивності у дітей та підлітків. Однак педагоги та психологи також мають значущий внесок у цей процес.

Важливо активно використовувати вільний час підлітків для позитивних занять, таких як читання, самоосвіта, музика, спорт і інші. Залучення їх у продуктивну діяльність сприяє формуванню позитивної

особистості та запобігає асоціації з асоціальним середовищем, що може призвести до рецидиву агресивності.

Враховуючи, що розвиток дитини відбувається через її діяльність, а підліток спрямований на утвердження себе та своєї позиції серед дорослих, важливо забезпечити активну участь підлітка в такій діяльності, яка відповідає інтересам дорослих, але одночасно створює можливості для його самореалізації на рівні дорослих.

Перш за все, необхідно створити систему ретельно організованої діяльності, що визначає чіткі умови, порядок дій та постійний контроль. При забезпеченні послідовності та поступовості у залученні агресивних підлітків до різноманітних видів соціально визнаної діяльності, такої як трудова, спортивна, художня, організаторська тощо, важливо дотримуватися принципів суспільної оцінки, послідовності та чіткої структури цієї діяльності.

Аналіз літератури показав, що агресія – це невід’ємна динамічна характеристика активності та адаптивності людини (це частина людського існування, його біологічна складова).

Агресія представляє собою важливий захисний механізм людської психіки, спрямований на вирішення конфліктів та пристосування до навколишнього середовища. Цей явище виявляється у спробах особистості зняти негативні емоції та адаптуватися до оточуючих умов.

Вияв агресивної поведінки вже в ранньому віці тісно пов’язаний з впливом сімейного середовища. Агресивність у дітей може слугувати відображенням внутрішнього дисбалансу та відігравати роль захисного механізму.

Діти, які регулярно спостерігають насильство у медійних програмах, схильні до збільшеної неврівноваженості та агресивності. Це може впливати на їх уявлення про насильство, роблячи його прийнятним явищем.

У підлітковому віці агресивна поведінка може виступати як своєрідний захисний механізм. При цьому, вона не завжди пов'язана з порушеннями встановлених норм і правил, розрізняючись від асоціальної поведінки.

Необхідний рівень агресивності є складовою кожної особистості. Відсутність цього аспекту може вести до пасивності та конформності, тоді як його надмірний розвиток може призвести до конфліктів та нездатності до свідомої співпраці.

Агресивність має свої позитивні та негативні аспекти. Вона може виявлятися як ініціативність та активність, або ж як ворожість, неслухняність і опір.

Слід відзначити, що як у людей, так і у тварин, особи чоловічої статі проявляють в середньому більше агресивності, що, можливо, частково обумовлено впливом статевих гормонів на розвиток мозку.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Модель емпіричного дослідження, характеристика методів та методик дослідження

Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітків було проведено з вересня по листопад 2023 року у Комунальному закладі освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунальний заклад освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю», 10 та 11 класи, м. Дніпра.

У дослідженні взяли участь 80 учнів. Вік учнів від 15 до 17 років. Всі школярі відповідно до єдиної програми погодились проходити психологічне дослідження під час навчання в школі.

Після взаємодії з класними керівниками, шкільним психологом було запропоновано учням пройти курс психопрофілактики щодо агресивної поведінки.

I етап. Підготовчий. У цьому етапі проведено обговорення теми дослідження з науковим керівником для уточнення його актуальності та реалізації. Також було визначено емпіричну основу дослідження, враховуючи потреби та можливості, доступні для подальшого наукового дослідження. Одночасно був обраний набір методів та методик для проведення дослідження, що включає в себе ретельний аналіз різних підходів та підходів до вивчення обраної теми.

II етап. Діагностичний. На цьому етапі дослідження використовувалися різноманітні способи збору даних, що включають бесіду, опитування, тестування, спостереження та анкетування. Кожен із цих методів був вибраний з урахуванням його адаптованості до конкретних завдань дослідження та отримання достовірної інформації. Крім того, для оцінки

результатів діяльності використовувалися специфічні методики, які були відібрані враховуючи їх ефективність та можливість аналізу отриманих даних для висновків і рекомендацій.

Були використані такі методики:

1. Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі.
2. Методика А. Зігонда та Р. Снейта «Госпітальна шкала тривоги та депресії».
3. Методика діагностики рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.
4. Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком.
5. Методика К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».
6. Методика В.В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

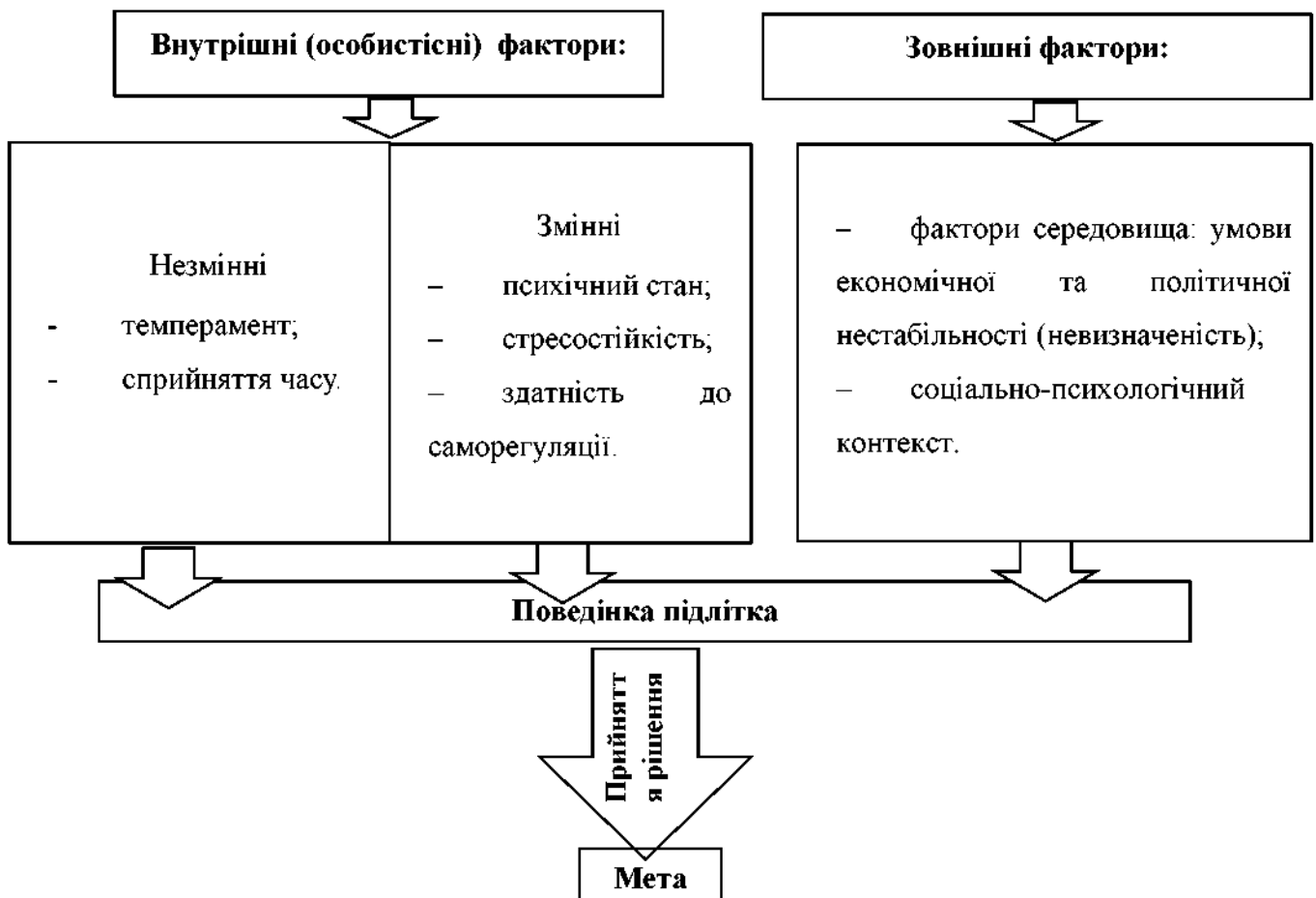

Рисунок 2.1 – Модель емпіричного дослідження

Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі (Додаток А).

Мета: визначити агресивні та ворожі реакції людини.

Методика Басса-Даркі (1957 р.) – одна з найбільш популярних у зарубіжній психології методик для дослідження агресії. Згідно відомим уявленням, агресія є одним з розповсюджених способів вирішення проблем, що виникають у складних (фрустраційних) ситуаціях, що викликають психологічну напругу.

Фізична агресія представляє собою використання фізичної сили відносно іншої людини. Це може виявитися в формі ударів, тиску, чи загрози фізичної пошкодженості. Інший вид агресії – вербальна агресія – виявляється через вираження негативних емоцій, як через форму (сварка, крик, вереск), так і через мовленнєві висловлювання (погрози, прокляття).

Непряма агресія включає в себе використання чуток, пліток та інших неявних методів, таких як афективні вияви у криках чи тупотінні ногами. Негативізм проявляється у формі опозиційної поведінки, спрямованої проти авторитетів та керівництва, включаючи пасивний опір або активні дії проти вимог, правил, чи законів.

Роздратування характеризується схильністю до збудження та готовністю виявити грубість чи запальність. Підозріливість виявляється через недовіру та обережне ставлення до оточуючих, припущення їхніх недобрих намірів.

Образа проявляється у вияві ненависті до оточуючих та заздрості, обумовленої гнівом чи незадоволеністю. Почуття провини виявляються у ставленні та діях щодо себе чи оточуючих, переконання в тому, що піддослідний є поганою людиною чи діє неправильно [56].

Агресивність учителя може бути проявом деформації його особистості, і початковим етапом цього процесу часто стає авторитарність у його поведінці.

Аналіз основних поглядів на поняття «агресія» дозволяє розглядати її як мотивовану руйнівну поведінку, яка порушує норми і правила спільного існування людей в суспільстві. Ця поведінка завдає шкоди об'єктам нападу, будь то жива чи нежива природа, і може викликати фізичні травми або психічний дискомфорт, негативні емоції та стан напруженості чи страху.

Агресивні дії виступають у різних контекстах, слугуючи як засіб досягнення важливих цілей. Це може бути спричинене потребою вирішення проблеми чи досягнення значущої мети. При цьому агресія може виступати не лише як засіб досягнення цілі, але і як спосіб психічної розрядки.

Іншим аспектом агресивних дій є їхня роль у вирішенні конфліктів та заміщенні блокованих потреб. У складних ситуаціях, які викликають психічну напруженість, агресія може виступати як механізм зняття цієї напруженості. Також, вона може використовуватися для задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

Важливо відзначити, що агресивні дії, які спрямовані на подолання труднощів, можуть приймати різні форми, включаючи як прямі поведінкові акти, так і символічні вирази. Важливо також розуміти, що ці дії не завжди відповідають ситуації та можуть бути неадекватними.

Дослідження агресії часто базується на застосуванні різних опитувальників і тестів, які використовуються для оцінки рівня агресивності особистості. Ці інструменти широко застосовуються у вивченні аспектів агресії, а їх використання пов'язане із завданнями, що вимагають експертного аналізу.

Основною проблемою є відсутність лінійного зв'язку між показниками – агресивності по тесту і відкритою агресивною поведінкою (особливо у осіб з сильно і слабо вираженою поведінкою).

Методика проведення запропонована психологом для визначення відповідності тверджень старшокласників їхньому стилю поведінки та способу життя. Учасники отримують завдання прочитати твердження та визначити, чи воно відповідає їхнім характеристикам, подаючи відповідь

«так» або «ні». Відповіді «так» і «мабуть, так» об'єднуються як відповіді «так», а відповіді «ні» і «мабуть, ні» об'єднуються як відповіді «ні».

При обробці результатів враховуються та сумуються відповіді «так» і «мабуть, так», а також відповіді «ні» і «мабуть, ні». Таким чином, формується об'єктивна оцінка ставлення учасників до тверджень.

Для оцінки тяжкості депресії та тривоги застосовується Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS), розроблена в 1983 році Зігмондом та Снейтом. Мета шкали – виявлення та оцінка симптомів депресії та тривоги в умовах загальномедичної практики. (Додаток Б).

Переваги шкали HADS полягають в простоті застосування та обробки, що робить її ефективною для первинного виявлення тривоги та депресії. Шкала містить 14 пунктів, обслуговуючи дві підшкали – тривога та депресія.

Тривога виявляється у зниженні порога збудження, нерішучості та нетерплячості. Депресія проявляється в ослабленні тону життя та енергії, зниженні настрою та обмеженні контактів. Кожному пункту шкали відповідають 4 варіанти відповідей, що відображають наростання симптоматики. Бланк для заповнення видається учасникам для самостійного випробування [95].

Методика діагностики рівня тривожності, розроблена Спілбергером та адаптована Ханіним, спрямована на диференційований вимір тривожності як ситуаційного стану (ситуаційна тривожність – СТ) та особистісної властивості (особистісна тривожність – ОТ). Основою для оцінки є шкала тривоги Спілбергера, також відома як State-Trait Anxiety Inventory (STAI), розроблена у 1970 році (Додаток В).

Ця шкала дозволяє визначити рівень тривожності в конкретний момент (реактивна тривожність як стан) та як стійку характеристику особистості. Її використання в клінічній практиці розширюється на визначення вираженості тривожних переживань та оцінку динаміки стану пацієнта.

Особливість методики полягає в тому, що вона є інструментом, що дозволяє диференціювати тривожність як особистісну властивість та як

ситуативний стан. Багато інших методів оцінки тривожності фокусуються тільки на одному з аспектів. Важливість вимірювання тривожності як властивості особистості визначається тим, що ця характеристика значно впливає на поведінку людини.

Оцінка особистісної тривожності має вагомую роль, оскільки існує концепція оптимального рівня тривожності – корисної тривожності. Індивідуум має свій оптимальний рівень тривожності, який визначається його активністю та іншими факторами. Оцінка власного стану стає важливим компонентом самоконтролю, оскільки вказує на відповідність поточного рівня тривожності оптимальному.

У рамках даної методики визначено дві підшкали. Перша – це шкала стану тривоги, яка оцінює поточний стан тривоги за допомогою суб'єктивних відчуттів страху, напруження, нервозності, неспокою та збудження вегетативної нервової системи.

Ситуативна або реактивна тривожність є станом, який характеризується суб'єктивно переживаними емоціями, такими як напруження, занепокоєння, заклопотаність і нервозність. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може варіювати за інтенсивністю та динамічністю в часі.

Друга шкала, оцінюючи особисту тривожність, визначає відносно стабільні аспекти особистості, такі як схильність до занепокоєння, відчуття спокою, впевненості та безпеки. Особистісна тривожність відображає стійку індивідуальну характеристику, яка показує схильність суб'єкта до тривоги та його тенденцію сприймати широкий спектр ситуацій як загрозові.

Особистісна тривожність виступає як конституційна межа, визначаючи схильність сприймати загрозу в різноманітних ситуаціях. При високій особистісній тривожності кожна з таких ситуацій стає стресом для індивіда та викликає виражену тривогу.

Ця особистісна властивість активізується при сприйнятті певних стимулів, розцінюваних як небезпечні, включаючи для самооцінки та самоповаги. Люди з високим рівнем тривожності можуть сприймати загрозу

для своєї самооцінки й життєдіяльності в різних ситуаціях і реагувати сильним станом тривожності.

Якщо шкала оцінює високий рівень особистої тривожності за допомогою STAI, це може свідчити про тенденцію до тривожних реакцій у різних ситуаціях. Висока особистісна тривожність прямо корелює з емоційними та невротичними розладами, а також психосоматичними захворюваннями [94].

Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком (Додаток Г).

Мета: визначення типу темпераменту людини.

Особистісний опитувальник Айзенка авторський опитувальник, спрямований на діагностику особистості, хоча насправді опитувальник виявляє темпераментні характеристики. У 1963 році була представлена ця методика, яка включає 57 питань, розподілених на три групи. Перші 24 питання спрямовані на визначення рівня екстраверсії-інтроверсії, тоді як наступні 24 стосуються оцінки емоційної стабільності-нестабільності (нейротизму). Інші 9 питань складають контрольну групу, спрямовану на визначення щирості особи, її ставлення до самого обстеження та достовірності наданих результатів. Ця методика стала інструментом для глибокого аналізу особистості, надаючи можливість виявлення різних аспектів психічного стану та поведінки в особистості.

Методика діагностики схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса (Додаток Д).

Мета даного дослідження полягає у визначенні превалюючого способу поведінки людини в конфліктних ситуаціях. На початкових етапах аналізу конфліктів широко використовувався термін «розв'язання конфліктів», який підкреслював необхідність вирішення або елімінації конфлікту з метою досягнення ідеального стану безконфліктності та гармонії.

Однак, за словами К. Томаса, останнім часом відношення фахівців до цього аспекту дослідження конфліктів істотно змінилося через дві основні

обставини: усвідомлення марності спроб повного усунення конфліктів та визнання наявності позитивних функцій конфліктів.

Відповідно до підходу К. Томаса, акцент слід перенести з елімінації конфліктів на їх управління. Автор вважає, що важливо зосередити увагу на таких аспектах зміни конфліктів, які включають в себе:

- типові форми поведінки людей у конфліктних ситуаціях;
- продуктивні та деструктивні аспекти цих форм поведінки;
- способи стимулювання продуктивної поведінки.

Для характеристики типів поведінки в конфліктних ситуаціях, К. Томас запропонував двомірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами якої є кооперація (зосереджена на увазі до інтересів інших осіб, залучених до конфлікту) та настирливість (з акцентом на захисті власних інтересів).

Згідно з представленими двома вимірами, автор виділяє п'ять способів регулювання конфліктів:

1. Змагання (конкуренція). Це виявляється у прагненні досягти задоволення власних інтересів за рахунок іншої особи.
2. Пристосування. На відміну від змагання, цей підхід передбачає жертвування власними інтересами заради іншої людини.
3. Компроміс. Це досягнення середнього варіанту, коли обидві сторони роблять компромісні поступки для вирішення конфлікту.
4. Уникання. Це виявляється в відсутності як прагнення до співпраці, так і прагнення до досягнення власних цілей. Обхід конфлікту є основною метою.
5. Співпраця. Учасники ситуації доходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

К. Томас стверджує, що при униканні конфлікту жодна зі сторін не досягає успіху. У ситуаціях конкуренції, пристосування та компромісу одна сторона може виграти, а інша програти, або обидві сторони можуть зазнати втрат, так як йдуть на компромісні поступки. Тільки у ситуації співпраці обидві сторони можуть виграти.

У своєму опитувальнику К. Томас описує кожен із п'яти можливих варіантів поведінки в ситуації конфлікту через 12 суджень про індивідуальну поведінку. Ці судження розподіляються у 30 пар, щоб визначити типові форми поведінки в конфліктних ситуаціях.

Методика В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту». (Додаток Е).

Мета: визначення основних складових частин емоційного інтелекту і рівень його розвитку.

В даній методиці враховані ключові аспекти емоційного інтелекту, які складаються зі значущих висновків різноманітних наукових досліджень. Наш підхід базується на збагаченні цих висновків через використання структури емоційного інтелекту та встановлення критеріїв, які визначають рівень розвитку цього інтелекту.

Кожен з компонентів емоційного інтелекту включає ряд показників або здатностей, що дозволяють визначити рівень розвитку за результатами відповідей на визначені судження для кожного параметра. Для оцінки рівня розвитку кожного з чотирьох структурних компонентів емоційного інтелекту респондентам пропонується вибрати один із чотирьох варіантів відповіді (майже завжди, часто, частково, майже ніколи) на конкретну кількість суджень, визначених методикою.

Для визначення рівня розвитку вибраних здатностей, що відображають рівень емоційного інтелекту, використовується ключ, який надано в додатку. Загалом, респондент повинен відповісти на 76 суджень, де відповідь «майже завжди» отримує 4 бали, «часто» – 3 бали, «частково» – 2 бали, і «майже ніколи» – 1 бал.

Такий підхід дозволяє об'єктивно визначити рівень розвитку емоційного інтелекту кожного респондента, враховуючи різноманітні аспекти його здатностей.

1.2. Учасники емпіричного дослідження

В нашому дослідженні взяли участь 80 підлітків Комунального закладу освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунального закладу освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю» м. Дніпро віком від 15 до 17 років. Із них 38 дівчат та 42 хлопця. Середній вік - 16. Дана вибірка дозволяє визначити певні тенденції прояву агресивності у підлітковому віці. Всі учасники дослідження із повних сімей і не стоять на обліку у дитячій кімнаті поліції.

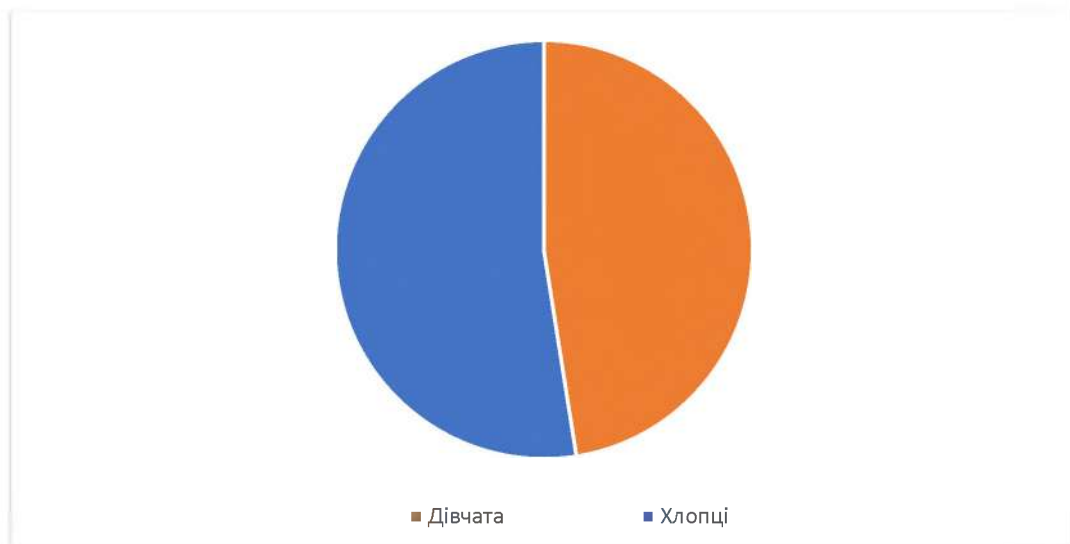

Рисунок 2.2 – Учасники емпіричного дослідження

У психологічній науці підлітковий вік вважається періодом, що визначається як критичний, складний та перехідний. Його кризовий характер і складність проявляються у різкому процесі подорослішання, в стрибку з дитинства в іншу вікову фазу та засвоєнні нових знань. Підліток стикається з раніше невідомими йому суперечностями у взаєминах, де він може загубитися, виявляючи почуття і потяги, перед якими він є беззахисним.

Підліток володіє тендітністю і силою, вразливістю і потенційною небезпекою, він одночасно доступний для добра і зла. Він легко та довірливо може утворювати зв'язки, але також здатний раптово їх обірвати, навіть

найміцніші. Підліток потребує любові, але може брати більше, ніж готовий віддати.

Багато труднощів, які виникають у підлітків, пояснюються основною суперечністю їхнього розвитку – рухом до відособлення та соціалізації. Ці взаємозв'язані процеси проходять нелегко, часто призводячи до драматичних ситуацій для самого підлітка та його оточення.

В психології поняття соціалізації розглядається різними аспектами. Це включає засвоєння нових соціальних ролей, входження у різноманітні соціальні відносини та для підлітка – ознайомлення з новою психологічною реальністю, що відрізняється від тієї, що існує для молодших школярів, через взаємодію з групою ровесників.

Суть процесу відособлення полягає у пошуку підлітком своєї автономії. Поняття «автономія», запозичене з американської гуманістичної психології, відображає стан індивідуального буття людини. Людина є автономною настільки, наскільки вона усвідомлює свій особистий простір та здатна взаємодіяти з автономією інших. Однак, вага цього поняття для підлітка полягає в тому, що відстоюючи свій особистий і фізичний простір, він ще не розуміє повагу до автономії інших.

Підліток, як правило, є егоцентричним, де вимагає поваги до своєї інтимності, і в цьому контексті виникають труднощі взаєморозуміння в родині. Він може бути недостатньо усвідомленим щодо прав інших членів родини на відпочинок, таємницю та особистий простір, живучи з упередженням, що інші повинні пристосовуватися до його потреб.

Такий період розвитку підлітка вимагає терпіння та розуміння з боку оточуючих, щоб сприяти успішному подоланню цих внутрішніх конфліктів та сприяти його зростанню та становленню особистості.

Підліткова дружба часто виявляється нестійкою через недостатнє розуміння цінності автономії інших у цьому віці. В конфліктах підліток зазвичай сприймає себе жертвою, не враховуючи своєї ролі у розбіжностях чи напруженні.

Прагнення підлітка до прийняття в групі його ровесників свідчить про бажання ділитися спільними інтересами, будь то шкільний клас, однокласники або друзі з двору. Група для підлітка – це не лише ті, хто вважається цікавішими, але й спільнота з власними правилами і нормами, що відрізняються від інших.

Бути частиною підліткової групи означає жити за їхніми законами і разом з ними протистояти іншим групам. Відкидання групою може сприйматися підлітком як упущення його власної цінності, а загроза відокремлення від групи – як трагедія.

Прагнучи відчувати себе дорослим, підліток очікує визнання цього факту від дорослих. Ставлення підлітків до дорослих є суперечливим: вони прагнуть незалежності від оцінок і контролю дорослих, але одночасно потребують їхньої підтримки та порад.

1.3. Результати емпіричного дослідження та їх аналіз

2.3.1 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики Басса-Даркі

За допомогою методики Басса-Даркі ми отримали абсолютні значення по кожному учаснику дослідження та визначили середнє значення по кожному виду агресивної поведінки. Отримані результати приведені у вигляді таблиці 2.3.1.

Отримані значення дозволяють розрахувати індекси та співставити значення. Отримані результати приведені у вигляді таблиці 2.1.

Середнє значення по групі фізичної агресії становить – 4,6 балів, у дівчаток – 4,4 балів, у хлопчиків – 4,8 балів, що може свідчити про схильність хлопчиків у цьому віці до застосування фізичної сили.

Таблиця 2.1

Вікові та статеві характеристики агресії та агресивності учасників дослідження

	1. Агресія фізична	2. Агресія вербальна	3. агресія непряма	4. Нагативізм	5. Роздратування	6. Підозріливість	7. Образа	8. Почуття провини
Середнє значення	4,6	6	3,4	2,3	3,3	4,2	3,8	4,3
Середнє значення у дівчат	4,4	5,9	3,6	2,3	3,4	4,4	3,6	4
Середнє значення у хлопців	4,8	6,2	2	2,3	3,2	3,9	4	4,6

Рівень вербальної агресії становить 6 балів по групі, у дівчаток – 5,9, у хлопчиків – 6,2.

Рівень непрямой агресії, яка характеризується невпорядкованістю, використанням злісних пліток, жартів, а також вибухами люті, у дівчаток (3,6 балів) вище ніж у хлопчиків (2 бали).

Рівень негативізму, опозиційної форми поведінки, яка спрямована проти керівництва або авторитету, у хлопчиків і дівчаток дорівнює 2,3 балів.

Середні показники схильності до роздратування у хлопчиків становить 3,2 бали, а у дівчаток трохи вище – 3,4.

До підозрливості, недовіри і обережності по відношенню до людей більш пильні дівчата (4,4 бали) ніж хлопчики (3,9).

Схильність до образи і заздрості до оточуючих у дівчаток становить – 3,6 балів, а у хлопчиків – 4 бали.

Почуття провини, за результатами дослідження, більше притаманне хлопчикам (4,6 бали) ніж дівчаткам (4 бали).

Найбільший рівень агресивної реакції як у хлопчиків так і у дівчаток вражається в схильності до вербальної агресії, яка може виражатися через негативні словесні вирази (лайка, крик, погрози).

Найменша схильність у дівчаток – до непрямой агресії, а у хлопчиків – до негативізму.

Таблиця 2.2

Середнє значення схильності до форм агресії в підлітків

	Схильність до активних прямих форм агресивної поведінки	Схильність до опосередкованих, непрямих форм агресії	Агресивна реакція	Реакція ворожості
Середнє значення	10,7	7	17,5	8,1
Середнє значення у дівчат	10,4	7	17,5	8,1
Середнє значення у хлопців	11	7	18	8

На основі отриманих даних ми розрахували значення індексів агресії. Схильність до активних прямих форм агресивної поведінки у дівчаток – 10,4, у хлопчиків вище – 11, середнє значення по групі – 10,7.

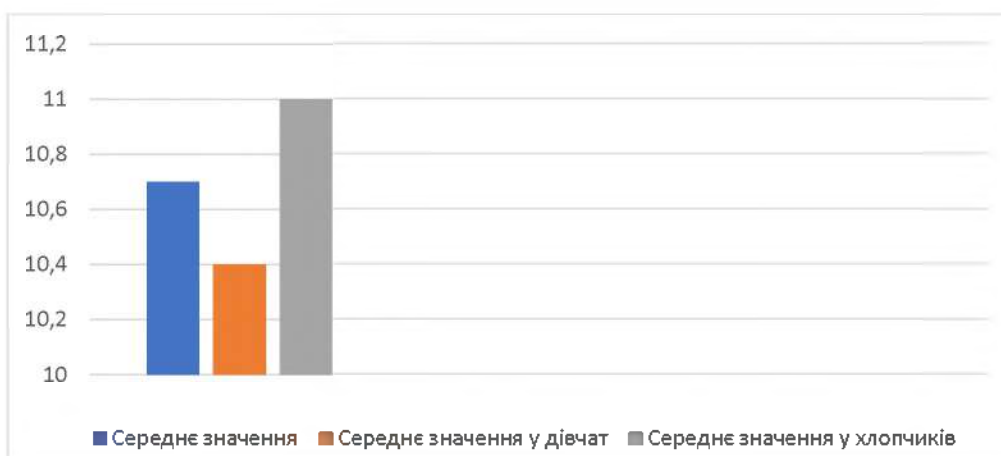

Рисунок 2.3 – Середні показники агресивної поведінки

Середній показник схильності по опосередкованим, непрямим формам агресивності по групі у дівчаток і хлопчиків становить 7 балів.

Рисунок 2.4 – Середні показники по формам агресивності

Показник агресивної реакції по групі в цілому і у дівчаток становить 17,5 балів, у хлопчиків – 18.

Рисунок 2.5 – Середні показники по агресивній реакції

Реакція ворожості по групі складає 8,1 бал, у дівчаток теж 8,1, а у хлопчиків – 8.

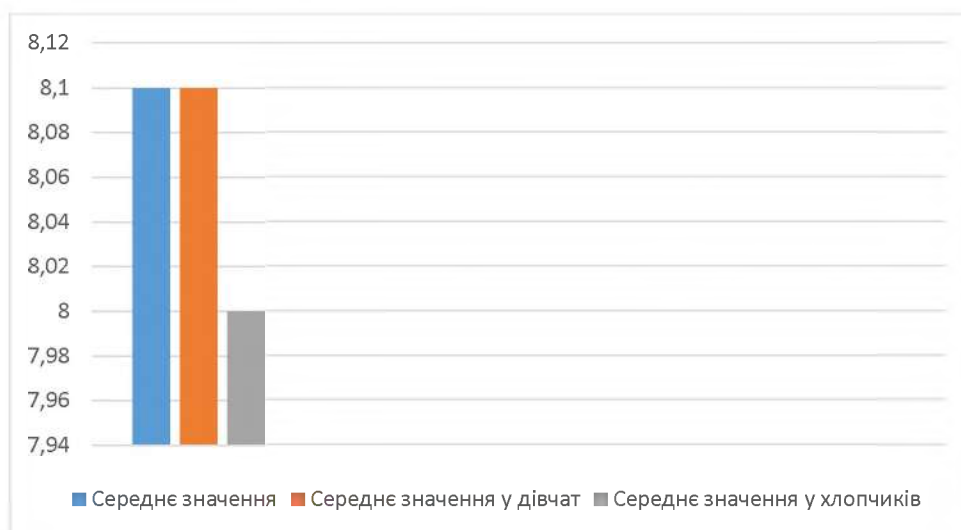

Рисунок 2.6 – Середні показники по реакції ворожості

Дівчатка найбільш схильні до прояву агресивної реакції, а хлопчики схильні до активних прямих дій.

2.3.2 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики «Госпітальна шкала тривоги та депресії А. Зігмонда та Р. Снейта.

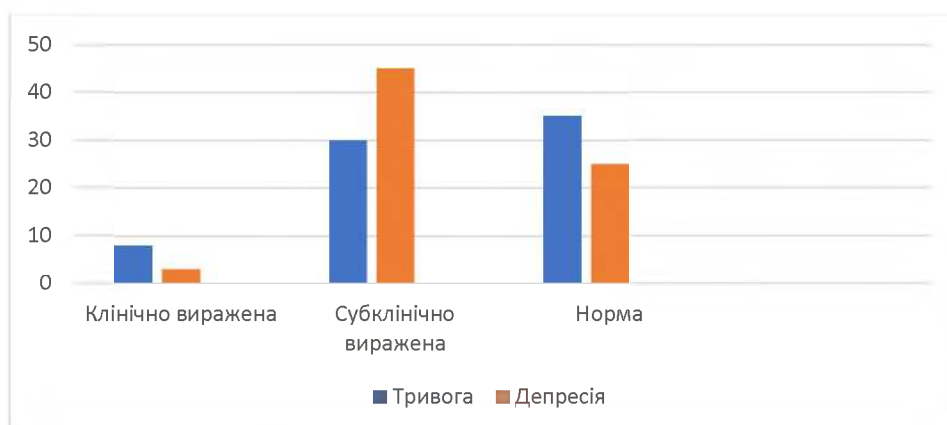

Рисунок 2.7 – Розподіл учнів за рівнем тривоги та депресії

Серед 80 учнів проведено аналіз стану психічного здоров'я, що виявив наступне:

1. Тривога:

- відсутність достовірно виражених симптомів тривоги виявлено у 69% учнів, свідчачи про відсутність тривожного стану у більшості досліджених;

- субклінічно виражена тривога виявлена у 30% учнів, що свідчить про наявність тривожного стану у цій групі;

- клінічно виражена тривога виявлена у 8% учнів. Рекомендується надання психологічної допомоги для зниження рівня тривожності.

2. Депресія:

- відсутність достовірно виражених симптомів депресії зафіксована у 45% учнів, свідчачи про відсутність депресивного стану в цій групі;

- субклінічно виражена депресія виявлена у 45% учнів, вказуючи на наявність депресивного стану у цій категорії;

- клінічно виражена депресія виявлена у 3% учнів. Необхідно надавати психологічну допомогу для зниження рівня депресії.

Отже, хоча більшість учнів не має виражених симптомів тривоги та депресії, існують групи з субклінічними та клінічними рівнями цих психічних станів. Надання психологічної допомоги є необхідним для зниження тривожності та депресії до нормального рівня, особливо з урахуванням наявності стійких агресивних тенденцій у деяких учнів.

2.3.3 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики діагностики Спілбергера-Ханіна рівня тривожності.

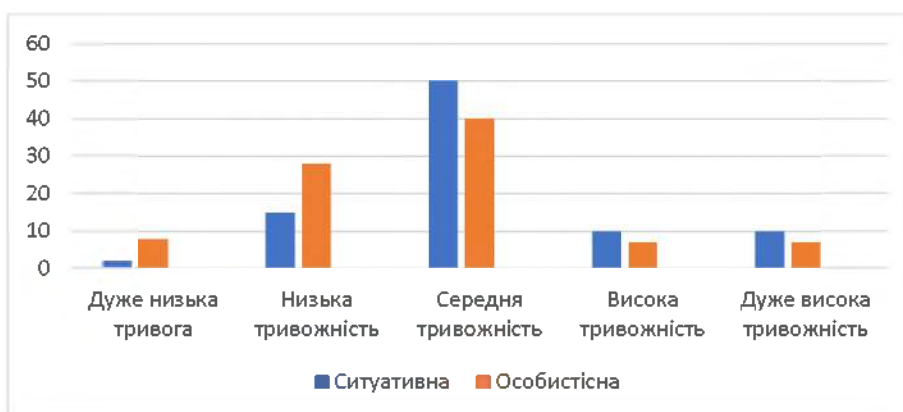

Рисунок 2.8 – Розподіл учнів за рівнями тривожності

Після аналізу результатів серед 80 учнів виявлено наступне:

1. Середній рівень ситуативної тривожності становить 43%, що свідчить про переважання учнів із цим рівнем тривожності. В цієї групи також виявлено агресивні думки у 40% випадків, а також особистісну тривожність.

2. При низькому рівні ситуативної тривожності (20%), агресивність у підлітків не виявлена, і особистісна тривожність становить 28%.

3. Дуже високий рівень ситуативної тривожності становить 15%, а в цій групі виявлено схильність до агресії. Особистісна тривожність також вища, досягаючи 10%.

4. Дуже низький рівень ситуативної тривожності виявлений лише у 2% учнів, що свідчить про мале число осіб із цим рівнем тривожності. У цієї групи агресивність та особистісна тривожність також низькі, досягаючи 5% та 8% відповідно.

Отже, можна визначити, що середній рівень ситуативної (50%) і особистісної тривожності (40%) переважає серед учнів, і ці особи також виявляють схильність до агресивності. При низькому рівні ситуативної тривожності (15%) та особистісної тривожності (28%) агресія виявлена менш часто. Учні з дуже високим рівнем ситуативної (10%) та особистісної тривожності (7%) демонструють схильність до агресивності. Дуже низький рівень ситуативної тривожності (2%) і особистісної тривожності (8%) характеризує невелику кількість учнів із зазначеними рівнями тривожності, агресивності в цих групах також мінімальна.

2.3.4 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики Г. Айзенка

За результатами методики Г. Айзенка виявлено наступні показники: середнє значення ширості по групі – 1,9 балів, у дівчаток – 2, у хлопчиків – 1,7 балів.

Рисунок 2.9 – Середні показники значення щирості по групі

Середнє значення екстраверсії по групі – 10 балів, у дівчаток – 12, а у хлопчиків нижче – 8 балів.

Рисунок 2.10 – Середні показники групи по екстраверсії

Середнє значення нейротизму по групі – 11, у дівчаток – 13, а у хлопчиків показник нижче – 9 балів.

Рисунок 2.11 – Середні показники значення нейротизму

Дані свідчать що дівчатам в цьому віці більш притаманні такі якості, як емоційна нестійкість, комунікабельність, відкритість і активність, а хлопчикам – емоційна стабільність, врівноваженість, обережність і деяка пасивність. На основі отриманих даних щодо рівня розвитку типологічних властивостей особистості можна зробити висновки про ступінь вираженості типу темпераменту. Отримані результати приведені у вигляді табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Середні показники ступені вираженості типу темпераменту

	ШКАЛИ			ТИП			
	Щ	Е	Н	Х	С	Ф	М
Середнє значення	1,9	10	11	17	21	15	23
Середнє значення у дівчат	2	12	13				
Середнє значення у хлопців	1,7	8	9				

Після підрахування показників середніх значень у дівчат та хлопців індексів агресії, рівня емоційного інтелекту, агресивної поведінки, –

тривожності та нейротизму ми співставили значення. Загальний результат наведено у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Середні показники групи по реакції агресії та рівня тривожності

Стать	Схильність до непрямих форм	Схильність до опосередкованих форм агресії	Агресивна реакція	Реакція ворожості	ЗЕІ	Рівень агресивної поведінки	Рівень тривожності	Рівень нейротизму
Дівчата	10,4	7	17,5	8,5	87,5	17	5	13
Хлопці	11	7	18	8	85	18	4	9

2.3.5 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».

У дослідженні схильності особи до конфліктної поведінки за методикою К. Томаса використовувався опитувальник, що містив 5 варіантів поведінки в конфліктній ситуації, розгорнутих у 30 парах. Учасники обирали судження, яке вони вважали найбільш характерним для своєї поведінки.

Найбільш поширеним стилем виявився суперництво (конкуренція) – 40%, вказуючи на прагнення досягти своїх інтересів, незалежно від інтересів інших. Цей стиль характеризується активністю, вольовими зусиллями, орієнтацією на власні ідеали та здібності, а також авторитарністю при необхідності швидкого прийняття рішень.

Стиль співпраці було визначено у 10%. Його основна риса – активна участь у розв’язанні конфлікту з врахуванням інтересів як власних, так і партнерів. Спільне обговорення проблем і потреб сторін виявляється в

ситуаціях, де рішення важливе для обох сторін, а також при довгострокових та корисних відносинах з партнерами.

Стиль компромісу складав 15%. Цей стиль виявляється готовністю поступитися своїми інтересами для досягнення рішення, яке задовольняє обидві сторони. Він застосовується в ситуаціях рівних інтересів і влади, при необхідності економії часу чи при збереженні відносин.

Стиль уникнення виявився на рівні 30%, вказуючи на пасивність та неважливість розв'язання проблеми через перенесення відповідальності на інших. Його застосовують у високонапружених конфліктах для послаблення напруженості або у ситуаціях, коли вирішення проблеми не є критичним.

Стиль пристосування був виявлений на рівні 5%, що свідчить про готовність діяти на користь інтересів партнера для збереження гармонії та врахування його комфорту. Цей стиль застосовується в ситуаціях, коли важливо зберегти мир з партнерами, коли важливіше для них, ніж для вас, або коли ви вважаєте, що таке рішення буде певним уроком.

Стиль поведінки, що має найбільше кількісне значення, вважається домінуючим. За результатами є випадки, коли учень у конфліктних ситуаціях використовує різні стилі поведінки, що є найкориснішими.

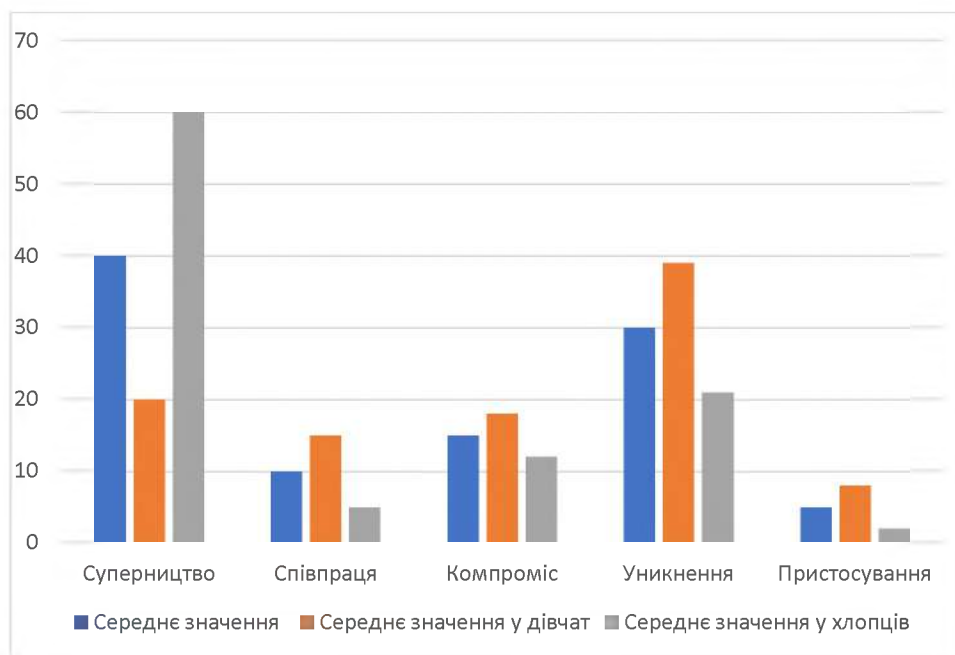

Рисунок 2.12 – Середні показники підлітків по стилю поведінки

Отже, залежно від статі: стиль суперництва (конкуренції 40%) виявився найбільш вираженим у хлопчиків – 60 учнів, в той час як у дівчат – 20. Що представляє собою проявляння бажання задовольнити власні інтереси, ігноруючи інші, виявляється через активність дій і силові зусилля. Це проявляється у висуванні вперед власних ідеалів і розвитку власних здібностей.

Стиль уникнення (30%) виявився найбільшим у дівчат – 39 учениць, а у хлопців – 21 учень. Що свідчить про відмову від співпраці, виявленні у пасивності при захисті своїх прав через байдужість до вирішення проблеми або у відчутті безнадійності. Це стає очевидним, коли здається, що інші мають більше можливостей вирішити ситуацію.

Стиль компромісу (15%) було обрано: дівчата – 18, а хлопці – 12.

Стиль співпраці було обрано – 10 %. Дівчата – 15, а хлопці – 5.

Стиль пристосування – 5 %. Дівчата – 8, а хлопці – 2.

2.3.6 Результати емпіричного дослідження за допомогою методики В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

Наведена методика дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту була розроблена на основі результатів, отриманих під час діагностики студентів за допомогою 15 методик. Кожна з цих методик надавала можливість виявити ступінь розвитку окремих складників емоційного інтелекту. Вони були включені у структуру емоційного інтелекту як домінантні компоненти, зокрема:

- розуміння власних емоцій особистістю;
- самоконтроль і саморегуляція емоцій;
- розуміння емоцій інших людей;
- використання емоцій у діяльності та спілкуванні.

Методика оцінювання емоційного інтелекту включає тест, який враховує судження, що відображають рівень розвитку зазначених чотирьох

компонентів емоційного інтелекту. Такий підхід дозволяє здійснювати більш деталізовану оцінку емоційної компетентності студентів, виокремлюючи їхні сильні та слабкі сторони в контексті кожного аспекту емоційного інтелекту. Загалом кожний респондент дає відповідь на 76 суджень.

Таблиця 2.5

Середні показники підлітків по рівню розвитку емоційного інтелекту

№	Шкала	Рівень розвитку емоційного інтелекту (по кількості)			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
1	Розуміння особистістю власних емоцій	5	15	5	3
2	Самоконтроль і саморегуляція емоцій	2	10	5	3
3	Розуміння особистістю емоцій інших	5	5	4	2
4	Здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні	3	10	1	2
Загальний рівень розвитку емоційного інтелекту		15	40	15	10

Таблиця 2.6

Показники у дівчат по рівню розвитку емоційного інтелекту

№	Шкала	Рівень розвитку емоційного інтелекту (по кількості)			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
1	Розуміння особистістю власних емоцій	3	10	2	2
2	Самоконтроль і саморегуляція емоцій	2	5	2	-
3	Розуміння особистістю емоцій інших	-	5	2	-
4	Здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні	2	1	2	-
Загальний рівень розвитку емоційного інтелекту		7	21	8	2

Таблиця 2.7

Показники у хлопців по рівню розвитку емоційного інтелекту

№	Шкала	Рівень розвитку емоційного інтелекту (по кількості)			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
1	Розуміння особистістю власних емоцій	2	8	2	3
2	Самоконтроль і саморегуляція емоцій	2	5	3	3
3	Розуміння особистістю емоцій інших	2	5	1	1
4	Здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні	2	1	1	1
Загальний рівень розвитку емоційного інтелекту		8	19	7	8

Аналіз поняття «емоційний інтелект» та оцінка його розвитку у підлітків вказують на важливість подальшого дослідження та сприяють усвідомленню необхідності активного впровадження стратегій розвитку цієї сфери особистості. Зазначено, що визначення рівня емоційного інтелекту є критичним для визначення оптимальних напрямків поліпшення цього процесу.

Висновки до розділу 2

Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітків було проведено з вересня по листопад 2023 року у Комунальному закладі освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунальний заклад освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю», 10 та 11 класи, м. Дніпра.

У дослідженні взяли участь 80 учнів. Вік учнів від 15 до 17 років. Всі школярі відповідно до єдиної програми погодились проходити психологічне дослідження під час навчання в школі.

Після взаємодії з класними керівниками, шкільним психологом, було запропоновано учням пройти курс психопрофілактики щодо агресивної поведінки.

I етап. Підготовчий. У цьому етапі проведено обговорення теми дослідження з науковим керівником для уточнення його актуальності та реалізації. Також було визначено емпіричну основу дослідження, враховуючи потреби та можливості, доступні для подальшого наукового дослідження. Одночасно був обраний набір методів та методик для проведення дослідження, що включає в себе ретельний аналіз різних підходів та підходів до вивчення обраної теми.

II етап. Діагностичний. На цьому етапі дослідження використовувалися різноманітні способи збору даних, що включають бесіду, опитування, тестування, спостереження та анкетування. Кожен із цих методів був вибраний з урахуванням його адаптованості до конкретних завдань дослідження та отримання достовірної інформації. Крім того, для оцінки результатів діяльності використовувалися специфічні методики, які були відібрані враховуючи їх ефективність та можливість аналізу отриманих даних для висновків і рекомендацій.

Були використані такі методики:

1. Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі.
2. Методика А. Зігмонда та Р. Снейта «Госпітальна шкала тривоги та депресії».
3. Методика діагностики рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.
4. Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком.

5. Методика К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».

6. Методика В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

Методика, розроблена А. Бассом та А. Даркі для визначення агресивних реакцій та ворожості, підтверджує, що вербальна агресія є найбільш виразною формою агресивних реакцій як у хлопчиків, так і у дівчат. Ця форма проявляється через використання негативних словесних висловів, таких як лайка, крик або погрози.

Дослідження показує, що дівчатка проявляють меншу схильність до непрямой агресії, тоді як у хлопчиків менш виражений негативізм. Схоже, що дівчатка більше схильні до виявлення агресивних реакцій, використовуючи прямі активні дії, тоді як у хлопчиків ця тенденція виявляється менш виразно.

Дослідження методики «Госпітальна шкала тривоги та депресії» А. Зігмонда та Р. Снейта, яке розкрило, що більшість учнів не має вираженого тривожного (69%) чи депресивного (45%) стану. Однак варто відзначити присутність субклінічних (30%) та (45%) і навіть клінічних рівнів тривоги (8%) та депресії (3%) у деяких учнів. Ці дані вказують на необхідність психологічної підтримки для зниження рівня тривоги та депресії до нормальних значень, особливо при наявності стійких агресивних тенденцій.

За допомогою методики визначення рівня тривожності Спілбергера-Ханіна виявлено, що середній рівень ситуативної (50%) і особистісної тривожності (40%) переважає, свідчачи про те, що більше половини учнів мають цей рівень тривожності. Такі учні, крім того, виявляють напади агресії. При низькому рівні ситуативної (15%) та особистісної тривожності (28%) агресія у підлітків є менш вираженою.

Результати методики, розробленої Г. Айзенком для визначення типу темпераменту та типологічних властивостей особистості, показують, що у дівчат в цьому віці виражені якості, такі як емоційна нестійкість, комунікабельність, відкритість і активність. З іншого боку, у хлопчиків

притаманні емоційна стабільність, врівноваженість, обережність і деяка пасивність.

Після проведення опитувальника, що визначав схильність особи до конфліктної поведінки за стилем суперництва К. Томаса, виявлено, що стиль конкуренції (40%) найбільш виражений у хлопчиків – 60 учнів, порівняно з 20 ученицями серед дівчат. Цей стиль відзначається бажанням задовольнити власні інтереси, ігноруючи інші, через активність дій і силові зусилля. Виражається це у висуванні вперед власних ідеалів та розвитку власних здібностей. З іншого боку, стиль уникнення (30%) переважає серед дівчат – 39 учениць, а у хлопців – 21 учень.

Методика вивчення рівня розвитку емоційного інтелекту В. В. Зарицької показала, що 40 учнів мають достатній рівень емоційного інтелекту. З них 15 розуміють власні емоції, 10 мають самоконтроль і саморегуляцію емоцій, 5 розуміють емоції інших, та 10 мають здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні. Високий рівень емоційного інтелекту виявлено у 15 школярів, з яких 5 розуміють власні емоції, 2 мають самоконтроль і саморегуляцію емоцій, 5 розуміють емоції інших, та 3 мають здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні. Середній рівень емоційного інтелекту мають 15 учнів, з яких 5 розуміють власні емоції, 5 мають самоконтроль і саморегуляцію емоцій, 4 розуміють емоції інших, та 1 має здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні. З низьким рівнем емоційного інтелекту виявлено 10 школярів, з яких 3 розуміють власні емоції, 3 мають самоконтроль і саморегуляцію емоцій, 2 розуміють емоції інших, та 2 мають здатність використовувати емоції у діяльності та спілкуванні.

Агресивність має різні характеристики, включаючи якісні і кількісні. Вона є важливою властивістю, оскільки її розвиток може варіюватися від повної відсутності до граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності, оскільки недостатність її може призвести до пасивності, а її надмірний розвиток може призвести до конфліктної

поведінки. Важливо розрізняти мотиваційну агресію, яка базується на самоцінності, інструментальну – яка використовується як засіб досягнення мети. У свідомості агресивність є синонімом «зловмисної активності», але її характер детермінується мотивацією дій.

Для попередження та корекції агресивності у дітей важливо враховувати роль родини, батьків, педагогів і психологів. Зокрема, важливо активно залучати їх до різних форм занять і до максимального скорочення періоду вільного часу підлітка.

ВИСНОВКИ

1. Проведено аналіз та сформовано погляди сучасної психології на агресію:

- агресивність в особистісних рисах підлітків здебільшого виникає як вираз протесту проти непорозуміння дорослими та незадоволення своїм положенням у суспільстві, що проявляється у відповідному способі поведінки. Однак на розвиток агресивності підлітка можуть впливати і природні особливості;

- агресію може викликати необхідність захистити себе чи задовольнити свої потреби у ситуаціях, коли зростаюча особа відчуває відсутність інших варіантів, окрім конфлікту. Підлітковий вік, з його властивою складністю та суперечливістю особливостей зростаючих осіб, а також впливом внутрішніх і зовнішніх умов їхнього розвитку, може створювати ситуації, які порушують звичайний хід особистісного становлення та створюють умови для виникнення та виявлення агресивності.

Аналіз наукових джерел вказує на те, що агресія є невід'ємною динамічною характеристикою активності та адаптивності людини, представляючи частину її біологічної складової. Взаємодія із середовищем спричиняє розвиток агресивної поведінки, яка виступає як захисний механізм для вираження та пристосування до негативних емоцій.

2. Єдиної точки зору на визначення агресії, її природи так і не знайдено, що помітно ускладнює розуміння цієї проблеми. Головною ідеєю еволюційної теорії є те, що в організмі тварин і людей постійно накопичується агресивна енергія і її накопичення відбувається доти, доки ця енергія не розрядиться. Прихильники соціобіологічного підходу роблять акцент на тривалому формуванні агресії в процесі еволюції і пояснює агресію, що відноситься як до поведінки людей, так і до поведінки тварин. У генетичному поясненні прояву агресивності є те, що схильність до агресивної поведінки становить частину генетичної конституції індивіда. Наявні дані говорять про те, що

генетичну конституцію варто розглядати як потенційно істотне джерело індивідуальних розходжень в агресії. Варто відмітити і те, що зовнішнє середовище впливає на внутрішні біологічні процеси і в значній мірі визначає характер наших реакцій на вплив середовища.

Важливим фактором формування агресивності визначається вплив сімейного оточення, адже агресивна поведінка у дитинстві може бути відображенням внутрішнього неблагополуччя та засобом захисту. Діти, які часто спостерігають насильство у медіа, схильні до неврівноваженості та агресивності, розглядаючи насильство як нормальне явище.

У підлітковому віці агресивна поведінка може стати захисним механізмом, відокремленим від порушень установлених норм, не обов'язково пов'язаним із асоціальною поведінкою. Зазначено, що кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності, оскільки її відсутність може призвести до пасивності, а надмірний розвиток агресивності може призвести до конфліктності та нездатності до свідомої кооперації.

Агресивність виявляє різні тенденції, включаючи позитивні, такі як ініціативність та активність, або негативні, такі як ворожість, неслухняність та опір. Також варто відзначити, що у як людей, так і у тварин особи чоловічої статі виявляють більшу агресивність, що може бути наслідком впливу статевих гормонів на мозок у ранньому віці.

3. Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки у підлітків було проведено з вересня по листопад 2023 року у Комунальному закладі освіти «Середня загальноосвітня школа № 116» та Комунальний заклад освіти «Спеціалізована школа № 44 природничо-медичного профілю», 10 та 11 класи, м. Дніпра.

У дослідженні взяли участь 80 учнів. Вік учнів від 15 до 17 років. Всі школярі відповідно до єдиної програми погодились проходити психологічне дослідження під час навчання в школі.

Після взаємодії з класними керівниками, шкільним психологом, було запропоновано учням пройти курс психопрофілактики щодо агресивної поведінки.

I етап. Підготовчий. У цьому етапі проведено обговорення теми дослідження з науковим керівником для уточнення його актуальності та реалізації. Також було визначено емпіричну основу дослідження, враховуючи потреби та можливості, доступні для подальшого наукового дослідження. Одночасно був обраний набір методів та методик для проведення дослідження, що включає в себе ретельний аналіз різних підходів та підходів до вивчення обраної теми.

II етап. Діагностичний. На цьому етапі дослідження використовувалися різноманітні способи збору даних, що включають бесіду, опитування, тестування, спостереження та анкетування. Кожен із цих методів був вибраний з урахуванням його адаптованості до конкретних завдань дослідження та отримання достовірної інформації. Крім того, для оцінки результатів діяльності використовувалися специфічні методики, які були відібрані враховуючи їх ефективність та можливість аналізу отриманих даних для висновків і рекомендацій.

Були використані такі методики:

1. Методика діагностики агресивних реакцій та ворожості, розроблена А. Бассом та А. Даркі.
2. Методика А. Зігмонда та Р. Снейта «Госпітальна шкала тривоги та депресії».
3. Методика діагностики рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.
4. Методика визначення типу темпераменту людини, розроблена Г. Айзенком.
5. Методика К. Томаса «Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки».
6. Методика В. В. Зарицької «Дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту».

4. Дослідження, проведене за методикою А. Басса та А. Даркі для виявлення агресивних реакцій та ворожості, показує, що найвищий рівень агресивної реакції, як у хлопчиків, так і у дівчаток, проявляється у вербальній агресії, особливо у вживанні негативних словесних висловів, криків та погроз. Дівчатка виявили найменшу схильність до непрямой агресії, водночас як у хлопчиків спостерігається менше виявів негативізму. Загальною тенденцією є те, що дівчатка частіше проявляють агресивні реакції, в той час як у хлопчиків переважають активні прямі дії.

Використання методики «Госпітальна шкала тривоги та депресії» А. Зігмонда та Р. Снейта вказує на те, що більшість учнів не мають тривожного (69%) чи депресивного (45%) стану. Проте, існують учні із субклінічними (30%) та (45%), а також клінічними рівнями тривоги (8%) та депресії (3%). Це свідчить про необхідність психологічної допомоги для зниження рівня тривоги та депресії, особливо у випадках стійких агресивних тенденцій.

Методика дослідження рівня тривожності Спілбергера-Ханіна вказує на середній рівень ситуативної (50%) і особистісної тривожності (40%) серед учнів. Учні з цим рівнем тривожності також виявляють напади агресії. При низькому рівні ситуативної (15%) та особистісної тривожності (28%) агресія у підлітків менше виражена.

За методикою Г. Айзенка визначено, що дівчатам в цьому віці більш притаманні якості, такі як емоційна нестійкість, комунікабельність, відкритість і активність, тоді як у хлопчиків виявлено емоційну стабільність, врівноваженість, обережність і пасивність.

Використання опитувальника діагностики схильності до конфліктної поведінки К. Томаса показало, що стиль суперництва (конкуренції 40%) найбільш виражений у хлопчиків (60 учнів), порівняно з дівчатами (20 учениць). Це вказує на бажання задовольнити власні інтереси, ігноруючи інші, через активність і силові зусилля. Стиль уникнення (30%) виявився найбільшим у дівчат (39 учениць), порівняно з хлопчиками (21 учень).

Методика дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту В. В. Зарицької виявила, що рівень емоційного інтелекту в школярів різний. Більшість учнів мають достатній (40) або високий (15) рівень емоційного інтелекту, що включає розуміння власних та інших емоцій, самоконтроль і саморегуляцію, а також використання емоцій у діяльності та спілкуванні. Однак є і ті, хто має середній (15) чи низький (10) рівень емоційного інтелекту, що вимагає уваги та підтримки для розвитку цих навичок.

5. Вивчення соціально-психологічних аспектів агресивної поведінки в підлітковому віці виступає ключовим завданням для розуміння і ефективного контролю цього явища у сучасному суспільстві. Здобуті знання дозволяють звертати увагу на різноманітні чинники, які можуть впливати на розвиток агресивної поведінки серед підлітків, з урахуванням особистісних та соціальних аспектів.

Серед загальних тенденцій варто відзначити, що агресивна поведінка у підлітковому віці є результатом взаємодії різних факторів, таких як сімейне середовище, виховання, соціальні зв'язки, шкільне оточення та внутрішні особистісні чинники. Причинами можуть бути негативний вплив сімейних конфліктів, відсутність ефективних методів вирішення конфліктів та недостатня підтримка оточуючих.

6. Важливою висновків частиною є розуміння, що агресивна поведінка в підлітковому віці може бути нормальним етапом розвитку, однак в той же час вона може свідчити про наявність проблем у соціальному та психологічному вимірі. Таким чином, важливо застосовувати комплексні заходи для попередження та корекції агресивної поведінки, враховуючи індивідуальні особливості кожного підлітка.

Дослідження в галузі соціально-психологічних аспектів агресивної поведінки в підлітковому віці відкриває перспективи для подальших наукових досліджень та розробки програм інтервенції, спрямованих на поліпшення психологічного стану підлітків і їх соціальну адаптацію. Розуміння цього явища може служити основою для розробки ефективних стратегій

попередження та управління агресією в підлітковому віці з метою будівництва здорового та гармонійного суспільства.

7. Отримані дані дослідження підтверджують гіпотезу дослідження про існування зв'язку між проявом агресивності, віковими та статевими особливостями підлітків, виходячи з результатів дослідження.

8. Особливості агресивної поведінки в підлітковому віці можуть виникати з різних причин, таких як соціальне середовище, сімейні чинники, емоційний стан та інші. Нижче подані рекомендації для учнів, викладачів та батьків з урахуванням цих особливостей.

Для учнів:

- розвивати навички саморегуляції: вивчення техніки контролю за власними емоціями, такі як глибоке дихання чи медитація; пошук конструктивних способів вираження своїх почуттів;
- спілкування з дорослими: звертатись за допомогою до вчителів, батьків чи психолога, якщо потрібна підтримка; розмовляти про свої емоції та проблеми;
- активно займатись фізичною діяльністю: спорт чи фізична активність можуть допомагати витратити енергію та зменшувати стрес.

Для викладачів:

- створювання позитивного навчального середовища: підтримування дисципліни та сприяння співпраці між учнями; залучання всіх учнів до участі в класних заходах та діяльностях;
- виявляти увагу до емоційного стану учнів: стеження за змінами у поведінці та вчасно реагувати на сигнали агресії; використовувати педагогічні методи, що сприяють позитивній соціалізації;
- організація тренінгів з розвитку соціальних навичок: включати уроки з комунікації та взаємодії, щоб учні вивчали ефективні способи спілкування.

Для батьків:

- бути уважними до дитячих емоцій: слухати своїх дітей та проявляти інтерес до їхнього життя та створення вдома атмосфери відкритого спілкування;

- навчатись разом з дітьми вирішувати конфлікти: надавати приклад та вчитись разом, як вирішувати проблеми мирним шляхом. Важливо навчати дітей висловлювати свої почуття та слухати інших;

- залучати дітей до занять спортом або хобі: фізична активність допомагає знімати стрес та накопичену енергію; заохочувати дітей розвивати свої таланти та інтереси.

Загальний підхід повинен базуватися на підтримці та розвитку соціальних та емоційних навичок підлітків, створенні позитивного середовища та практиці конструктивного вирішення конфліктів.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Апішева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. Вісник НТУУ «КПІ». Київ, 2012. Вип. № 2. С. 117-179.
2. Атемасова О. А. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів. Харків: ТОВ Видавництво «Ранок», 2011. 176 с.
3. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка. Луганськ, 2011. 22 с.
4. Басюк О. Б. Особливості психокорекції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності. Науковий вісник. Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія психологічна. Львів, 2008. Вип. № 2. С. 118-129.
5. Белей М. Д. Психологічна сутність агресії та її вплив на девіантну поведінку підлітків: методичні рекомендації для студентів спеціальностей «Практична психологія в галузі освіти». Івано-Франківськ. 2019. 102 с.
6. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. Психологічні науки. 2017. Вип. № 9. С. 85-93.
7. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. Психологічні науки. 2017. Вип. №10. С. 86-91.
8. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
9. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Процик Л. С. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 2020. Вип. №1. С. 86-94.
10. Боштан В. Соціальний контекст тривожності у психоаналізі, екзистенцій та гуманістичній психології. Вісник Прикарпатського

університету. Філософські і психологічні науки. Івано-Франківськ, 2015. Вип. № 19. С. 118-124.

11. Боярин Л. В. Причини проявів девіантної поведінки підлітків. Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наук. пр. СНУ ім. В. Даля. Луганськ. Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. Вип. № 2(31). С. 67-75.

12. Булах І. С., Хомич Г. О., Виногородський А. М., Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів: навчально-методичний посібник. Київ. КДПУ ім. М. П. Драгоманова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1997. 180 с.

13. Ващенко І. В. Стадії соціалізації в процесі становлення особистості. Науковий часопис Чернівецького університету: збірник наук. праць. Вип. 447–448. Серія: Педагогіка та психологія. Чернівці. ЧНУ, 2010. С. 82-89.

14. Вінс В. Соціальні та індивідуальні детермінанти агресивної поведінки підлітків. Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості: збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної офлайн-онлайн конференції учнівської молоді, студентів, аспірантів, молодих учених та науковців, м. Переяслав-Хмельницький, 14-16 травня 2019 р. За заг. ред. Т. В. Кириченко, Т. М. Кузьменко. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ», 2019. С. 281-287.

15. Вольнова Л., Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. № 9 (54). С. 32-45.

16. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. Вип. № 3. С. 117-134.

17. Галієва О. М. Диференціація понять «тривога» та «тривожність». Психологія та соціальна робота. Київ. 2019. Вип. № 1 (49). С. 32-48.
18. Гокіна Л. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу. Психологічна газета. 2007. Вип. №13. Одеса. С. 3.
19. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с.
20. Горностаєв П. П. Психологія особистості: словник-довідник. Київ: Рута, 2001. 320 с.
21. Гуд Г. О. Негативні переживання дітьми молодшого шкільного віку, зумовлені соціальними чинниками. Психологія людини: свідомість та реальність: збірник матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Ніжин, 30-31 жовтня 2018). Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. С. 44-47.
22. Гуд Г. О. Особливості розвитку негативних переживань у молодшому шкільному віці. Психологічний часопис. Інститут психології імені Г. Костюка НАПН України. 2019. Вип. №4. С.38-52. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_4_5 (дата звернення: 22.10.2023)
23. Гуд Г. О. Психолого-педагогічні засоби профілактики та корекції негативних переживань молодших школярів. Актуальні проблеми психології: збірник наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ; Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. Том IX. Вип. № 12. С. 83-96.
24. Гуд Г. О. Рівнева диференціація прояву тривожності у молодших школярів: емпіричний аспект дослідження. Актуальні проблеми психології: збірник наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. Том XII. Вип. № 25. С. 64-76.
25. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. 2022. Humanitas. Вип. № 1. С. 22-28.
26. Депутат Н. І. Передумови виникнення тривожності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Педагогічна освіта:

теорія і практика. 2011. Вип. № 8. С. 390-395. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprrp_2011_8_69 (дата звернення: 30.10.2023)

27. Дмитріюк Н. С. Проблема тривожності у старших дошкільників: деякі емпіричні кореляти та індикатори. Актуальні проблеми психології. 2015. Вип. № 10(27). С. 133-143. URL : <http://appspsychology.org.ua/data/jrm/v10/i27/14.pdf> (дата звернення: 30.10.2023)

28. Драган А. Розвиток міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. 2015. Вип. № 1 (48). С. 117-120.

29. Журавель Т. В., Сергеева К. В., Шаровара О. Г. Зупинись! – Посміхнись!: методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Київ: ФОП Буря, 2013. 122 с.

30. Завацька Н. Е. Профілактика соціальних дезадаптацій у підлітків. збірник наук. праць СНУ ім. В. Даля. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2011. С. 224-226.

31. Заверуха О. В. Проблема автономності у підлітковому віці в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Наукові праці МАУП. 2014. Вип. № 43(4). С. 219-226.

32. Загальна психологія: підруч. для студентів вищ. навч. закладів. За заг. ред. С. Д. Максименка. Київ: Форум, 2015. 543 с.

33. Запухляк О. К. Зв'язок злочинності неповнолітніх з їх агресивністю. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні. Дрогобич: Коло, 2005. С. 319-326.

34. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби: авт.-упор.: В. М. Горленко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.

35. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція. Навчальний посібник. К.: Каравела, 2016. 256 с.

36. Землянська О. В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2001. С. 163-168.
37. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2000. Вип. № 5. С.14-16.
38. Іванова В. В. Прояви агресивності у підлітковому віці. Практична психологія та соціальна робота. 2010. Вип. № 5. С. 5-16.
39. Іванова Т. В. Тривога як психологічний феномен. Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 23-24 квітня 2015 року. Суми: СумДУ, 2015. С. 237-239.
40. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. Суми: Унів. книга, 2015. 182 с.
41. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. Київ, 2016. 67 с.
42. Кирпенко Т. М. Механізми психологічного самозахисту підлітків: монографія. Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
43. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2007. 253 с.
44. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с.
45. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (у дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ: Освіта, 1998. 255 с.
46. Котигорошко В. А., Соломка Е. Т. Гендерні особливості агресивної поведінки у юнацькому віці. Соціально-політичні студії. Вип. № 10, 2021. ДВНЗ «УжНУ». С. 59-63.

47. Котлова Л. О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія: збірник наук. пр. 2013, Вип. № 19. С. 95-99.
48. Котова Ю. Методи профілактики та корекції агресивної поведінки учнів. Соціальний педагог. 2010. Вип. №3. С. 6-11.
49. Коць Є. М. Психологічні особливості когнітивно-поведінкових стратегій осіб із соціальною тривожністю. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Луцьк, 2018. 213 с.
50. Кравчук С. Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі. Психологія: збірник наук. пр. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. Вип. № 3 (10). С. 87-92.
51. Кутішенко В. Корекційна робота психолога та педагога, соціального працівника з профілактики та подолання агресивної поведінки молодших школярів. Початкова школа. 2018. Вип. № 1. С. 54-56.
52. Лосієвська О. Г. Криза підліткового віку як чинник поведінки з відхиленнями. Теоретичні і прикладні проблеми психології. Луганськ. Ювілейний збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля, 2005. Вип. №1 (9). С. 112-118.
53. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології. Одеса. 2008. 19 с.
54. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підручник. Київ: ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
55. Мелоян А. Е. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Вип. № 7. Харків, 2011. С. 126-130.
56. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassadarki-23373.html> (дата звернення: 20.11.2023)

57. Михайлишин У. Б., Ільїна В. М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи. Вип. № 2(55), ДВНЗ «УжНУ», 2019. С. 83-100.
58. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ: «Знання», 2015. 20 с.
59. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. Юридична психологія. Вип. №1, 2015. С. 139-148.
60. Мурадова В. І. Агресивна поведінка сучасних підлітків. Молодий вчений, 2016. Вип. №15. С. 413-415.
61. Окушко Т. К. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків у позашкільному закладі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Житомир, 2005. С. 213-217.
62. Омельченко Я. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. Київ: Шкільний світ, 2008. 112 с.
63. Охрімчук М. П. Як працювати з агресивною дитиною. Київ, 2004. 64 с.
64. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. Вип. № 31. С. 293-303. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_31_26 (дата звернення: 30.10.2023)
65. Павелків В. Р. Психологічні засади корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою: автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2006. 20 с.
66. Павелків В. Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків. Проблеми сучасної психології: збірник наук. пр. 2010, Вип. № 9. С. 213-223.

67. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки. Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Психологія і педагогіка». Вип. № 28. С. 139-149.

68. Павлюченко А. О. Профілактика агресивної поведінки у підлітків. Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07– 12 грудня 2020 року, м. Суми). Суми: НВВ КЗ СОШПО. 2020. С. 148-150.

69. Петренко В. Є. Вікові аспекти психологічної корекції тривожності. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. Київ, 2014. Вип. № 44. С. 175-180.

70. Пилипенко В. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. Вип. № 4. С. 2-24.

71. Погорілко О. В. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.

72. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навчальний посібник. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

73. Психологія особистості: Словник-довідник. Київ: Рута, 2011. 320 с.

74. Психологія особистості: Хрестоматія: Навч. посіб. О. Б. Мельничук, Р. Ф. Пасічняк, Л. М. Вольнова та ін. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 532 с.

75. Розлади поведінки дитячого та підліткового віку; за заг. ред. В. Штенголова. Київ: Сфера, 2016. 540 с.

76. Семенюк Л. М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції. Київ : Ін-т практ. психології, 2017. 543 с.

77. Сергеева К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Чернігів: ЧНПУ, 2016. Вип. № 133. С. 190-194.

78. Сергеева К. В. Сутність програми профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. Вип. № 11 (270). С. 200-205.

79. Сергеева К. В. Український досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціальнопсихологічної реабілітації. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. Вип. №8 (52). С. 403—10.

80. Славина Н. С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ: Міленіум, 2006. Вип. № 27. 536 с.

81. Солошенко Д. В. Екстрена психологічна допомога. Консультування. Практична психологія і соціальна робота. 2003. Вип. №9. С. 10-28.

82. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

83. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав. 2006. 424 с.

84. Тесленко М. М. Дослідження впливу тривожності підлітка на його статусне положення у груп однолітків. Психологія і особистість. 2016. Вип. № 2(10). С. 105-115.

85. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
86. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи, упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 232 с.
87. Третяк Т. М. Особливості розуміння старшокласниками нової інформації. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України: у 12 т., за ред. В. О. Моляко. Т. 12, вип. № 8. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 293-300.
88. Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. № 10. С. 762-771.
89. Чепелева Н. В. Ідентичність особистості в контексті психологічної герменевтики. Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей. Київ: Генеза, 2006. Вип. № 13(16). С. 13-24.
90. Шebанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2000. 19 с.
91. Khaliq A. A., Fatima I., Iftikhar M. Loneliness and Aggression in Adolescents Living in Institutionalized Care. *Pakistan Journal of Professional Psychology: Research and Practice*. Vol. 11, No. 2, 2020, P. 69-83.
92. Ricoy Pérez C. L., & Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*, 2021. 4(2), P. 265-281.
93. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*, 2022. Vol. 9, No. 3. P. 422-433. DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.8.

94. The State-Trait Anxiety Inventory (STAI) is a commonly used measure of trait and state anxiety (Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg, & Jacobs, 1983)

95. Zigmond A. S., Snaith R. P. The hospital anxiety and depression scale
Acta. Psychiatr Scand. 1983. Jun. 67(6). P.61-70.